

Предупреждение ПРЕСТУПНОСТИ

КАЗАХСТАНСКАЯ КРИМИНОЛОГИЧЕСКАЯ АССОЦИАЦИЯ

ISSN 1608-84-17

№2 (74) - 2025

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Журнал издается с 2001 года

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ

ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель и издатель:

Казахстанская криминологическая
ассоциация

Издается с 2001 года

Председатель редакционной коллегии – Рогов И.И.

Состав Редакционной коллегии

Когамов М.Ч. – д.ю.н. (Казахстан)
Имашев Б.Т. – к.ю.н. (Казахстан)
Джансараева Р.Е. – д.ю.н. (Казахстан)
Мами К.А. – д.ю.н. (Казахстан)
Жалаири О.Ш. – д.ю.н. (Казахстан)
Сайтбеков А.М. – д.ю.н. (Казахстан)
Жетписов С.К. – д.ю.н. (Казахстан)
Голик Ю.В. – д.ю.н. (Россия)
Зайцев О.А. – д.ю.н. (Россия)
Мацкевич И.М. – д.ю.н. (Россия)
Ключко Р.Н. – к.ю.н. (Беларусь)
Маткаримова Г.А. – д.ю.н. (Узбекистан)
Абзалова Х.М. – д.ю.н. (Узбекистан)
Рысмендеев Б.Д. – д.ю.н. (Кыргызская Республика)

Главный редактор:

Алибаева Г.А. – д.ю.н. (Казахстан)

Ответственный секретарь:

Дузбаева С.Б. – доктор PhD

Журнал зарегистрирован Министерством информации
и общественного согласия Республики Казахстан 1 августа 2000г.
Свидетельство о регистрации №1416-Ж. 1608-8417.
Подписной индекс: 75714

Адрес: Республика Казахстан 050022, г. Алматы,
ул. Курмангазы, 107. тел. 8 727 350-78-88 вн.(200)
факс: 8 727 292-98-77
e-mail: kazcrim@mail.ru www.kazcrim.com

СОДЕРЖАНИЕ

Абдуалипова К.Ж. Криптовалюта - Қазақстан мен Ресейдегі құқықтық жағдайдың ерекшеліктері.....	3
Алипбаев А.Т., Дюсебаев Т.Т. Қамауда ұстаудың заңи, теориялық мәселелері.....	14
Алпысбай Д.М., Ильясова Б.К. Шетелдіктердің және азаматтығы жоқ тұлғалардың қатысуымен болатын әкімшілік-құқықтық қатынастардың ерекшеліктері.....	20
Алпысбаева Э.С., Мамырова С.Т., Хавдал К. Құқықтық жауапкершілік жүйесіндегі әкімшілік жауапкершіліктің ерекшелігі	24
Джайнакбаев Н.Т., Мусаев А.Т. Правонарушения, совершаемые в здравоохранении, и их предупреждение в Казахстане	29
Джайнакбаев Н.Т., Мусаев А.Т., Кудайбергенов М.Б. Уголовно-правовой аспект ответственности врача по законодательству Республики Казахстан	37
Жумабаев Е.Е., Куналиева Г. А. Сравнительный анализ зарубежной и казахстанской криминалистики	43
Жумабаев Е.Е. Цифровая криминалистика: международные тенденции и перспективы для Казахстана	46
Куналиева Г.А., Ергазин А.Д. Қылмыстық құқықтағы арнаулы субъектінің ұғымы	51
Куналиева Г.А., Несіпбаев Е.Қ. Предупреждение экономических преступлений.....	56
Нұрыш З.З., Сарсенбаева Б.Б. Қылмыстық процесте кінәсіздік презумпциясы принципін іске асырудың кейбір мәселелері	63
Рысмендеев Б.Дж., Аманбекова Ж.Р. Роль Конституции КР в деятельности местных судов как части действующей в стране системы средств и органов юридического обеспечения соблюдения прав и свобод граждан	69
Хавдал К. Конституция және тәуелсіздік	75
Хавдал К., Алпысбаева Э.С. Мамырова С.Т. Әкімшілік әділет институтының азаматтардың құқықтарын қорғаудағы тиімділігі	80

УДК 347.73:340.13

Абдуалипова К.Ж.

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

e-mail: abdualiipova@mail.ru

**КРИПТОВАЛЮТА - ҚАЗАҚСТАН МЕН РЕСЕЙДЕГІ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАҒДАЙДЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Андатпа. Бұл жұмыс Қазақстан мен Ресейдегі криптовалюта саласындағы құқықтық жағдайды зерттеуге арналған. Криптовалюталар мен блокчейн технологиялары жаһандық экономиканы айтарлықтай өзгертіп, ұлттық құқықтық жүйелерге жаңа міндеттер туғызуда. Осыған байланысты әрбір ел ұлттық экономикалардың ерекшеліктерін, құқықтық дәстүрлер мен халықаралық тенденцияларды ескере отырып, криптовалюталық операцияларды реттеудің өзіндік тәсілдерін әзірлеуге ұмтылады. Зерттеу осы сегментті реттеудегі негізгі айырмашылықтар мен ортақ белгілерді анықтай отырып, Қазақстан мен Ресейдің криптовалюта саласындағы негізгі заңнамалық бастамалары мен ережелерін зерттейді. Атап айтқанда, криптовалюта операцияларын заңдастыру, салық салу, ақшаны жылыстатумен күрес және пайдаланушылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету мәселелеріне назар аударылады. Ұлттық биліктің криптовалюталарға қатысты қиындықтарға қалай әрекет ететініне және екі елдегі криптовалюта нарықтарының дамуына құқықтық реттеу қалай әсер ететініне ерекше назар аударылады. Зерттеу сонымен қатар заңнаманы одан әрі жетілдіру перспективаларын және құқықтық нормаларды халықаралық деңгейде үйлестірудің ықтимал жолдарын талдауды қамтиды.

Кілт сөздер: криптовалюта, құқықтық реттеу, Қазақстан, Ресей, блокчейн, заңнама, салық салу, криптовалюта операциялары, құқықтық жағдай, ақшаны жылыстату, қауіпсіздік, қаржы технологиясы, криптовалюта нарығы, халықаралық реттеу, цифрлық активтер.

**КРИПТОВАЛЮТА – ОСОБЕННОСТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В
КАЗАХСТАНЕ И РОССИИ**

Аннотация. Настоящая работа посвящена исследованию правовой ситуации в сфере криптовалют в Казахстане и России. Криптовалюты и блокчейн-технологии значительно изменяют глобальную экономику, создавая новые вызовы для национальных правовых систем. В связи с этим каждая страна стремится разработать собственные подходы к регулированию криптовалютных операций, учитывая особенности национальных экономик, правовых традиций и международных тенденций. В исследовании рассматриваются основные законодательные инициативы и нормативные акты Казахстана и России в области криптовалют, выявляются ключевые различия и общие черты в регулировании данного сегмента. В частности, внимание уделяется вопросам легализации криптовалютных транзакций, налогообложения, борьбы с отмыванием средств и обеспечения безопасности пользователей. Особое внимание уделено тому, как национальные органы власти реагируют на вызовы, связанные с криптовалютами, и каким образом правовое регулирование влияет на развитие криптовалютных рынков в обеих странах. Исследование также включает анализ перспектив дальнейшего совершенствования законодательства и возможных путей гармонизации правовых норм на международном уровне.

Ключевые слова: криптовалюта, правовое регулирование, Казахстан, Россия, блокчейн, законодательство, налогообложение, криптовалютные транзакции, правовая ситуация, отмывание средств, безопасность, финансовые технологии, крипторынок, международное регулирование, цифровые активы.

CRYPTOCURRENCY- THE FEATURES OF LEGAL REGULATION IN KAZAKHSTAN AND RUSSIA

Abstract. This work is devoted to the study of the legal situation in the field of cryptocurrencies in Kazakhstan and Russia. Cryptocurrencies and blockchain technologies are significantly changing the global economy, creating new challenges for national legal systems. In this regard, each country strives to develop its own approaches to regulating cryptocurrency transactions, taking into account the characteristics of national economies, legal traditions and international trends. The study examines the main legislative initiatives and regulations of Kazakhstan and Russia in the field of cryptocurrencies, identifying key differences and common features in the regulation of this segment. In particular, attention is paid to the legalization of cryptocurrency transactions, taxation, anti-money laundering and ensuring user safety. Particular attention is paid to how national authorities respond to challenges associated with cryptocurrencies, and how legal regulation affects the development of cryptocurrency markets in both countries. The study also includes an analysis of the prospects for further improvement of legislation and possible ways to harmonize legal norms at the international level.

Key words: cryptocurrency, legal regulation, Kazakhstan, Russia, blockchain, legislation, taxation, cryptocurrency transactions, legal situation, money laundering, security, financial technology, crypto market, international regulation, digital assets.

Бұл жұмыста криптовалютаның мазмұны мен анықтамаларының бірнеше көзқарастары салыстырылды, атап айтқанда шетелдік (жапондық, германдық, ресейлік) және қазақстандық түсіндірмелер келтірілген. Зерттеу нысаны Қазақстан мен Ресейдегі криптовалютаның құқықтық ережелері, олардың ерекшеліктері болды. Токен сияқты санатқа назар аударылды.

Сондай-ақ, криптовалютаның нарықтық инфрақұрылымы қарастырылып, криптовалютаны сату орындарының авторлық кестесі келтірілген.

Криптовалютаның құқықтық мәртебесін талдау кезінде нормативтік реттеудің шетелдік тәжірибесіне назар аударылды. Еуропа елдерінде және АҚШ-та криптовалютаны реттеу тәжірибесі қарастырылды. Ресейдегі криптовалютаның құқықтық мәртебесіне жеке тоқталдық: азаматтық қоғамдағы мәртебе, цифрлық қаржы активтері туралы заң, валюталық реттеу және бақылау. Елдер криптовалютаны мойындайтын және мойындамайтын болып бөлінеді. Қазақстанда құқықтық өріс мүліктік-тауарлық мазмұнмен белгіленеді, тек Астана халықаралық қаржы орталығы аумағында ғана рұқсат етіледі. Қазақстаннан Ресейдің айырмашылығы нормативтік-құқықтық құжаттар көбірек құрылған және нарықта осы цифрлық активті тиісті реттеу жасалған деген қорытындылар жасалды.

Авторлар криптовалютаның құқықтық жағдайы мен реттелуі біржақты деген пікірге ие болды – жеке валютаның мәртебесін, оны өндіру әдістері, көлемі және сәйкесінше экономикадағы мөлшері туралы аз ақпаратты мойындай отырып, оны өндіру сәтін жіберіп алды. Қазақстанда криптовалютаны заңнамалық реттеу және оны бақылау толық шешілмеген күйінде қалып отыр деген қорытындыға келеді.

Соңғы бес жылдағы криптовалюталар мамандардың ғана емес, қарапайым азаматтардың да назарын аударады, бұл оның құқықтық мәртебесіне көбірек назар аударады. Бұл құқықтық реттеуді, осы валютаны өндіру, сақтау, Сақтау, айырбастау, бөлу және тұтыну аспектілерін бірінші орынға қояды. Әр түрлі елдердің заңдарын зерделей отырып, құқықтық өрістің де екіұшты екенін түсінеміз, бұл Қазақстанда зерттеуге және қолдану мүмкіндігіне қызығушылық тудырады. Бұл зерттеу мақсатының шекарасына айналды.

Әдістер криптовалюта анықтамаларын салыстырмалы талдау болды, мұның бәрі аналитикада ыңғайлы болу үшін кестеде біріктірілді. Салыстырмалы тәсіл шетелдердің тәжірибесін, Ресейдің заңнамалық актілерінің мазмұнын, Қазақстандағы нормативтік ережелерді келтіруде де қолданылды.

Осы саладағы ғылыми мақаланың мақсаты – осындай транзакцияларды басқару үшін ережелер мен нұсқаулықтарды тұжырымдау. Мұндай криптовалюта дәстүрлі төлем жүйесіне

балама ұсыну мақсатында құрылды, оны мемлекеттік қадағалаудан айырды, бұл көбінесе қақтығыстарды тудырады.

Егер пайдаланушылар оны пайдалануды жалғастыра берсе, бұл реттеушілерді оны мен жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Өнеркәсіп, нарық немесе ұлттық реттеушілер виртуалды валюта нарығына қажетті тұрақтылық пен қауіпсіздікті одан әрі қаржылық инновацияларға кедергі келтірмейтін ауқымды реттеу арқылы қамтамасыз ете ала ма, бірақ бір нәрсе анық: криптовалюталар қаржылық ландшафтқа ұзақ мерзімді әсер ететіні сөзсіз. Қазіргі уақытта криптовалютаны пайдалану "заңсыз" емес, "реттелмейтін" деп айтуға болады. Cryptocurrency өсу үшін үлкен әлеуетке ие және "компьютерлік бағдарлама", "жылжымалы мүлік", "шетел валютасы" және "ақша" сияқты терминдермен жұмыс істейді, бірақ бұл жарияланбаған немесе тіпті талқылауға шығарылмаған.

Қазіргі уақытта криптовалюталардың құқықтық мәртебесінде, тіпті елде де үлкен түсініксіздік бар, бұл қандай заңдар мен ережелерді қолдану керектігін анықтау өте қиын себептердің бірі.

Соңғы бес жылдағы криптовалюта тәсілдерінің эволюциясын қарастырамыз. 2019 жылы Синг пен Чавлдың технологиялық революциялық айырбастау құралы – криптовалютаның пайда болу көзі болып табылатындығын анықтайтын жұмысы пайда болды, бұл оның тек онлайн режимінде қолжетімді электронды – цифрлық формасына баса назар аударды. Криптаның танымалдығы құпиялылықты арттыру және транзакциялық шығындарды азайту арқылы өсті және енді өтпелі бола алмайды. Виртуалды валюталардың орталықтандырылмаған және анонимді сипаты да оларды реттеуде қиындықтар туғызады. Әр түрлі криптовалюталар құнының өсуі оларды өміршең инвестицияларға айналдырды [1].

Кейбір мақалаларда (Столбов, Шепелева, 2020) тау-кен өндірісі мен басқару сапасына тікелей тәуелділік жоқ және криптовалютаны сатып алу-сатудан түсетін кірістің артуы байқалады. Бірқатар сенімділік тексерулері дауыс пен есеп беру индексінің, сондай-ақ электр қуатына қолжетімділіктің өзектілігін растайды және криптовалютаның заңдылығына ықпал ететін цифрлық енгізу индексі екенін көрсетеді. 134 елдің 22-сі олардың айналымына жасырын немесе айқын тыйым салған [2].

2022 жылы криптовалюталардың құқықтық мәртебесі белсенді талқыланды. Негізінде белгілі бір юрисдикциядағы криптовалюталардың құқықтық мәртебесінің қолданылуы керек ережелерді белгілейді. Криптовалюта, мысалы нақты ақша және оның бағалы қағаз екендігі туралы мәлімдеме арасында айырмашылық бар деген гипотеза бар [3]. Заңнамалық тәсілдері, бүкіл әлемдегі криптовалюталарды реттеудің көптеген ережелерін және олармен байланысты қызметті түсіну қажет. Әртүрлі елдер монеталар мен айырбастауды реттеудің, сондай-ақ криптовалюта туралы заңнаманың әртүрлі тәсілдері бар.

Кесте 1. Шетелдерде криптовалютаның құқықтық саласына әртүрлі шешімдер

№ p/c	Құқықтық актідегі орны	Криптовалютаның құқықтық мәртебесі туралы әртүрлі елдердің мысалдары
1	Криптовалюталар ақшадан еш айырмашылығы жоқ.	Ақша сияқты функциялар – ол тауарлар мен қызметтер үшін төлем құралы бола алады. АҚШ-та криптовалюта заңды төлем құралы болып саналмайды. Заң криптовалюталардың жалақы түріндегі төлем бірлігі бола алатынын арнайы қарастырады. Лицензияларды криптовалюталарды пайдалана отырып, қаражат қозғалысымен айналысатын заңды тұлғаларалуы керек. <u>Жапония биткойн мен қағаз ақшаның ақшамен бірдей қызмет атқаратынын мойындады. Тиісінше, үкімет криптовалютаны Жапонияның банк жүйесіне толық интеграциялау үшін нормативтік базаны әзірлеуге шешім қабылдады. Жапонияда тіпті криптовалюталардың ұлттық реттеуі бар – Жапонияның қаржылық қызметтері агенттігі, ол ұлттық валютаның эмиссиясына қатысты мәселелерді реттейді. Кейбір басқа елдерде криптовалюта әртүрлі нарық субъектілері мойындаған және қабылдаған есеп бірлігіне айналды. Осылайша, криптовалюта ақша сияқты жұмыс істейді.</u>
2	Ақшаның суррогаттары ретінде криптовалюталар.	Криптовалютаны кәдімгі ақшамен теңестіруге қарсылар криптовалюта ақша құралы емес екенін айтады, өйткені мемлекет оны шығармайды, оның құнына кепілдік бермейді және оны қабылдау бойынша міндеттемелерді белгілемейді.
3	Криптовалюталарға электрондық ақша мәртебесін беру.	Халықаралық құқықта электронды ақшаның анықтамасы 1998 жылы Еуропалық Орталық Банк дайындаған электронды ақша туралы есепте белгіленді. Тиісінше, электронды ақша кең мағынада басқа адамдардың пайдасына төлемдер жасау үшін кеңінен қолданыла алатын техникалық құрылғыдағы ақшалай құнды электронды сақтау орны ретінде анықталады.
4	Криптовалюталар қаржы құралы ретінде.	Қаржы құралы - бұл бағалы қағаз немесе оның туындысы. Осыған байланысты туынды құрал-бұл опциялардың бірі ретінде бағалы қағаздарды, валютаны немесе тауарларды сатып алу немесе сату міндеттемесін жүзеге асыруды көздейтін келісімшарт. Туынды қаржы құралының негізгі активі валюта, тауар немесе бағалы қағаздар, сондай-ақ әртүрлі статистикалық көрсеткіштер, индекстер мен

		пайыздар болуы мүмкін. Тиісінше, егер криптовалюта тауар немесе бағалы қағаз болмаса, ол туынды қаржы құралының негізгі активі болмайды. Германияның қаржы министрлігі криптовалюта қаржы құралы бола алады деген ұстанымды қабылдады. 2013 жылы ол криптовалютаны ресми есеп айырысу құралы ретінде тану туралы жарлық шығарды. Бұл ретте заң бұл мәртебені заңды төлем құралы мәртебесінен ажыратады.
5	<u>Тауар мәртебесі бар криптовалюталар.</u>	Кейбір елдерде криптовалюта тауар ретінде қарастырылады және салық салынады. Бұл елдердің құқықтық жүйелері криптовалютаны уақыттың әр сәтінде белгілі бір құндылығы бар таусылмайтын материалдық емес тауар ретінде анықтайды.
6	Криптовалюталарға қауіпсіздік мәртебесін беру.	Криптовалюта жауапкершілік құқықтарын қамтымайды және ақшалай міндеттеме болып табылмайды. Олар криптовалюталармен мәміледе жасалған қарым-қатынастың бартерлік келісіммен салыстыруға болатындығына сенеді. Криптовалюта интернетте орталықтандырылмаған түрде шығарылады. Сондықтан бұл бағалы қағаздарды шығару түсінігіне сәйкес келмейді. Эмитент төлем жүйесінің әрбір қатысушысы болып табылады, өйткені транзакция транзакциялар тізбегінде жаңа блокты жасайды. Осыған сүйене отырып, криптовалюта бағалы қағаздардың сипаттамаларына сәйкес келмейді және өздігінен бағалы қағаз болып табылмайды.
7	Меншік ретінде криптовалюталар.	Америка Құрама Штаттарына оралғанда, Ішкі кірістер қызметі (IRS) биткоин және басқа криптовалюталарды меншікке жатқызатын транзакцияларға салық салу туралы нұсқаулық шығарды. АҚШ федералды салықтары үшін, мысалы, биткоин, сатылған кезде иелеріне бағамдық өсімнен гөрі капиталдың өсуіне әкелетін мүлік ретінде қарастырылады. Бұл ретте жалақыны криптовалютамен төлеуге табыс салығы мен жалақы салығы салынады. Тәуелсіз мердігерлерге криптовалюта төлемдеріне өзін-өзі жұмыспен қамту салығы салынады.
Ескерту: автор дереккөзден құрастырған [3].		

Осылайша, кестедегі деректерді талдай отырып, біз криптовалютаның мазмұны әртүрлі елдерде кеңінен түсінілетін және қолданылатын деген қорытындыға келеміз.

Криптовалюта биржалары Америка Құрама Штаттарында заңды болып табылады және олар Банктік құпия туралы заңмен (BSA) реттеледі. Практикада бұл криптовалюта айырбастау қызметтерін көрсетуші ұйымдар міндетті түрде FinCEN (Қаржы қылмыстарымен күрес желісі) агенттігінде тіркеліп, ҚЖАҚІ/ТҚҚІ (қылмыстық жолмен алынған кірістерді заңдастыру мен терроризмді қаржыландыруға қарсы іс-қимыл) бағдарламасын енгізуге, тиісті есеп жүргізуге және билік органдарына есеп беруге тиіс екенін білдіреді [3].

Жалпы нарықты реттеу мақсатында криптовалютаны түсіну бағалы қағаздармен және оларды реттеумен және операциялар мен пайдаға салық салу мен ауыстырылады. 2023 жылы Америка Құрама Штаттары цифрлық активтерді реттеу үшін заңнамалық негізді қамтамасыз ететін «21-ші ғасырға арналған қаржылық инновациялар мен технологиялар» актісін («МакГенри-Томпсон актісі») жасады. Өкілдер палатасы мен Сенат заң жобалары цифрлық активтер мен цифрлық актив туындыларын реттеуді АҚШ-тың қолданыстағы нормативтік базасына (ең алдымен SEC және CFTC) біріктіруге тырысады.

Бұл мақалада біз 2022 жылы кеңінен қабылданған Цифрлық таңбалауыштардың инвестициялау саласының инфрақұрылымына әсер еткенін растаймыз. "Цифрлықтауар" делдалға сүйенбей-ақ иеленуге және адамнан адамға беруге болатын жеке меншіктің бір-бірін алмастыратын цифрлық нысаны ретінде анықталды.

Делдалдың рөлі бағалы қағаз болып саналмайтын инвесторларды сақтауға, ашуға және басқа да қорғаушараларына қатысты белгілі бір талаптарға жауап береді.

Көптеген Штаттардың үкіметтері криптовалюталар мен блокчейн технологиясына қатысты заңдар ұсынды және/немесе қабылдады, олардың көпшілігі заң шығарушы билікте. Мемлекеттік деңгейде әдетте реттеудің екі тәсілі болды: 1) Кейбір штаттар бұл технологияны криптовалюталарды мемлекеттік бағалы қағаздар және/немесе ақша аудару туралы заңдардан босататын өте қолайлы ережелер қабылдау арқылы насихаттауға тырысты. Бұл криптовалютаға бағытталған банктер кастодиандық және сенімгерлік тұлға ретінде әрекет ете алады және бизнеске цифрлық активтерді қауіпсіз және заңды түрде сақтауға мүмкіндік беруге арналған. Мемлекет сонымен қатар орталықтандырылмаған автономды ұйымдарды ("ДАО") құруды жеңілдетуге бағытталған заң қабылдады. 2) Керісінше, штаттардың көбеюі блокчейн компанияларының жұмысын өз шекараларында қиындатады, ақша аударымдарына лицензияларды талап етеді және/немесе кейбір делдалдардан мемлекет берген лицензияның болуын талап ете отырып, мемлекеттік бағалы қағаздар туралы заңдарды қатаң сақтау қажеттілігін талап етеді.

Қазынашылық деректерді бөлісу және талдау арқылы киберқауіптерді анықтауға және азайтуға көмектесу үшін қаржы институттарымен жұмыс істеуде белсенді рөл атқарады.

2022 жылдың маусымында Нью-Йорк штатының Сенаты Нью-Йорк штатындағы блокчейн транзакцияларын тексеру үшін PoW аутентификация әдістерін қолданатын криптовалюта өндіру операцияларына екі жылдық мораторий белгілейтін S6486d Сенатының заң жобасын қабылдады. Заңға қол қойылған жағдайда, заң жобасы қоршаған ортаға әсерді жан-жақты жалпы талдауды талап етеді және көміртегі негізіндегі энергия көздерінде орындалатын барлық блокчейн өндіру операцияларын іс жүзінде тоқтатады. Керісінше, Оклахома Сенаты 590 заң жобасы негізді, ол 2022 жылғы цифрлық активтерді коммерциялық өндіру туралы Заңды белгілейді, ол криптовалюталарды өндіруге арналған белгілі бір жабдықтар мен техниканы сатуға белгілі бір салық жеңілдіктерін береді [4].

Әдебиеттерге шолу бойынша Жапония, Германия, АҚШ сияқты елдерде зәкірлік көзқарастарды орнатуға мүмкіндік береді. Мақалада біз олардың cryptocurrency позицияларын келтірдік (1,2 кестелер). Қазақстанда криптовалютаның құқықтық өрісін қарастыру қажет, ол үшін салыстырмалы валюта пайдаланылды. Мұның бәрі басқа елдердегі тәсілдерді ескере отырып Ресей тәжірибесінің тәсілі.

Криптовалютаны реттеуге арналған бірқатар мақалалармен танысқаннан кейін біз мемлекеттердің орталық банкінің цифрлық (болашақ) валюталары, криптовалюта түріндегі

цифрлық активтер (орталықтандырылмаған) және Орталық банк пен ЕДБ-нің Фиат электрондық ақшалары арасында бәсекелестік бар екенін көреміз. Қазақстанда кейбір сарапшылар "цифрлық доллар болашақта криптовалютаны ығыстырады" деп жазды (Марченко, 2019). Криптовалютаның мазмұны мен анықтамасы екі ұшты, өйткені түсіну әртүрлі елдерде және олардың заңнамасында әртүрлі, біз оларды 2-кестеде келтіреміз.

Кесте 2. Криптовалюта анықтамаларына қатысты көзқарастар

Авторлар, сарапшылар тобы, ел	Криптовалютаның көзқарасы мен анықтамасы
Жапония Үкіметі, Жапония	Криптовалютаны заңды төлем құралы деп санамайды, өйткені оны Орталық банк шығармайды. Алайда олар оның сатып алу қабілетін мойындайды. Жапониядағы криптовалюта туралы заңдар криптовалюталар мен қызметтік белгілердің көптеген түрлерін крипто-активтер ретінде қарастырады [5].
Сарапшылар тобы, Германия	<u>Криптоактивтер қандай да бір орталық банк немесе Мемлекеттік орган шығармаған және валюта немесе ақша мәртебесі жоқ, бірақ жеке немесе заңды тұлғалар айырбастау немесе төлем құралы ретінде қабылдайтын немесе келісім немесе нақты тәжірибе негізінде инвестициялық мақсаттарға қызмет ететін құнның цифрлық көрінісі ретінде анықталады, өйткені олар берілуі, сақталуы және сатылуы мүмкін электронды түрде [6].</u>
Ақшаны жылыстатуға қарсы күрес жөніндегі қаржылық шараларды әзірлеу тобы (ФАТФ)	Криптовалюта-айырбастау және беру құралы ретінде пайдаланылуы мүмкін және транзакциялардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету және жаңа бірліктердің құрылуын бақылау үшін криптографияны пайдаланатын құнның цифрлық көрінісі [7].
Понаморенко В. Е., Ресей	Криптовалюта - бұл транзакциялардың қауіпсіздігін, құпиялылығын және анонимділігін қамтамасыз ету үшін криптографиялық принциптерді қолданатын сандық валюта. Криптовалюта орталықтандырылған билікке ие емес және оны мемлекет немесе басқа орталық басқару басқармайды [8].
Шоланов Н. А., Грешников К., Қазақстан	Криптовалюта-тауар. (Егер ақшаға тән жалпыға бірдей эквиваленттің ерекше функцияларын, төлем және жинақтау құралдарын ескеретін болсақ, онда криптовалютаны мүлік ретінде анықтайтын қазақстандық тәсіл барлық әмбебаптығымен "криптовалюта – тауар" позициясына көбірек тартылады) [9].
Ескерту: авторлар құрастырған, әдебиеттерде дереккөздер көрсетілген	

2 –ші кестені талдай отырып, дамыған елдер оны криптоактивті деп атай отырып, валюта ретінде танымайды деген қорытындыға келеміз.

Жапонияда криптовалюта танылмайды, оны криптоактивті деп атайды, яғни ақша емес. Жапониядағы криптовалюта проблемасын осы елде криптовалютамен жұмыс істеудің нормативтік-құқықтық базасы бар екендігімен сипаттауға болады, банктер криптовалютаны пайдаланатын адамдарды тексеру және есепке алу жүйесін құрды. Криптовалюта биржалары тексеруден өткен жағдайда ғана жұмыс істей алады, клиенттермен жұмыс істеу кезінде олардың деректерін сұрауға және олардың активтерімен жұмыс істеу әдістерін хабарлауға міндетті. Сонымен қатар,

Жапониядағы криптовалютаға кез келген басқа табыс түрі сияқты салық салынады.

Ресей мен Қазақстанда криптовалюта атауы қолданылғанымен, біріншісінде оны цифрлық валюта, ал екіншісінде – тауар деп атайды. Әр түрлі елдерде криптовалютаға толық немесе ішінара тыйым салынады. Сонымен, криптовалюта толығымен тыйым салынады, өйткені криптовалюта нақты құнмен қамтамасыз етілмейді, олардың бағалары оңай басқарылады және сауда келісімшарттары заңнамамен қорғалмайды.

Қазақстанда 2020 жылы цифрлық активтер туралы заң күшіне енді [10]. Бұл заңды реттеуші құжатта криптовалюталар мүлік деп жарияланды. Сонымен қатар, бұл валютаны Қазақстанда төлем ретінде пайдалануға рұқсат етілмейді.

"Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне цифрлық технологияларды реттеу мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы" заң цифрлық активтерге қатысты құқықтық нормаларды ұйымдастырудағы алғашқы қадам болды. Бұл құқықтық актіде экономикадағы криптовалютаның өндірісін, шығарылуын және айналымын реттеу мәні бойынша бөлінеді. Екі тәсілді қолдану көзделеді, атап айтқанда Астана халықаралық қаржы орталығынан (АХҚО) жалпы реттеу және реттеу.

Егер криптовалютаның жалпы реттелуін сипаттайтын болсақ, онда Қазақстан криптовалютаны мүлік мәртебесіне түсіп, ел аумағында төлем құралы болып табылатын цифрлық актив түрінде таниды. Алайда, бұл ретте қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген активтерге нақты бөліну бар. Осыған сәйкес Үкімет "Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген жағдайларды қоспағанда, Қазақстан Республикасының аумағында қамтамасыз етілмеген цифрлық активтерді шығаруға және олардың айналымына тыйым салынады" деп хабарлады. Бірақ сонымен бірге шетелдік брокерлерден шоттар ашуға және осы типтегі активтердің айналымына қатысуға болады.

Криптовалютамен пайдалану және әрекет ету кезінде таңбалауыштар деп аталатын тізілімдегі арнайы жазбалар қолданылады.

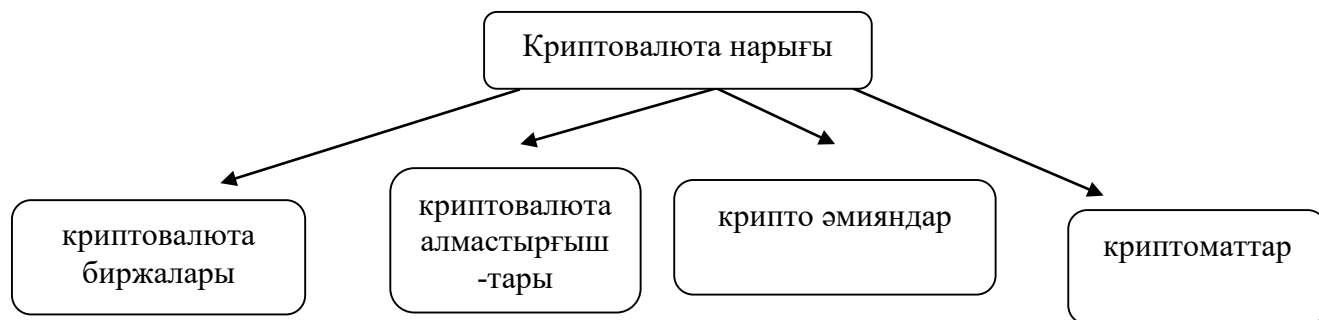
Cryptocurrency және blockchain әлеміндегі Токен – бұл платформаның мүмкіндіктеріне, барлығына немесе кейбір жеке мүмкіндіктерге қол жеткізу үшін «жетон» ретінде пайдалануға болатын тізілімдегі жазба. Мысалы, BTC таңбалаушы блокчейннің мүмкіндіктеріне қол жеткізуге мүмкіндік береді. Биткоин (BTC беру және айырбастау), ал ETH таңбалаушы эфирлік блокчейнге (BTC беру және айырбастау, сондай-ақ ақылды келісімшарттарды іске қосу). Басқаша айтқанда, cryptocurrency tokens – бұл ақшамен, метро белгілерімен, акциялармен немесе кино билеттерімен бірге таңбалаушылардың бір түрі. Токен мен монетаның айырмашылығы осында.

Монеталар (coins) – төлем құралы ретінде пайдаланылатын криптовалюта таңбалаушылары [11]. Токен - бұл белгілі бір құнды білдіретін, блокчейн немесе басқа орталықтандырылмаған желі негізінде жұмыс істейтін және компанияның иесінің алдындағы міндеттемелеріне кепілдік беретін сандық актив (сертификат).

Астана халықаралық қаржы орталығынан реттеу кезінде цифрлық активтердің айналымы мен майнингін Астана халықаралық қаржы орталығы тікелей шығаратын актілермен реттеуге заң жүзінде рұқсат етіледі. Атап айтқанда, орталықта қамтамасыз етілген және қамтамасыз етілмеген активтерге бөлу жоқ, "майнинг" немесе "айналым" криптовалюталары атаулары пайдаланылмайды.

Мұндай терминдердің болмауына байланысты виртуалды активтерге тыйым салу жоқ. Ол үшін Астана халықаралық қаржы орталығы заңнамада тыйым салынбаған қызметті орындауға мүмкіндік беретін ағылшын құқығының жалпы нормаларын пайдаланды.

Қазақстанда криптовалютаны сатып алуға болады, бірақ азаматтық сұраныс артқан кезде кез келген нарықта бар алыпсатарлықтың әсері пайда болады. Сондықтан көптеген адамдар тәуекелдері аз криптовалютаға инвестиция салуға мүдделі. 1-суретте cryptocurrency сатып алу орындары көрсетілген.

1-сурет-cryptocurrency сатып алу орындары (Инфрақұрылым)

1-суретте көрсетілгендей, cryptocurrency көмегімен сатып алуға болады:

- криптовалюта биржалары. Елде ресми түрде сенімді платформалар жеткілікті: үлкен де, кіші де. Сатып алу жағдайында барлық монеталарды біржада сақтамау, бірақ кастодиандық емес әмиян жасау ұсынылады;

- криптовалюта алмастырғыштар. Олардың көмегімен сіз Фиатты әртүрлі монеталарға ауыстыра аласыз. Мәміле жасамас бұрын сіз шарттармен (комиссиялармен, лимиттермен) танысуыңыз керек;

- крипто-әмияндар. Сандық ақшаны сақтауға болатын әмияндардың алуан түрлілігі бар. Таңдау сатып алу мақсаттарына, сақтау мерзімдеріне, қызығушылық тудыратын активтерге (мысалы, сирек кездесетін альткойндар), аппараттық әмияндарға қосымша инвестициялауға дайын және т.б.;

- криптоматтар. Бұл банкомат принципі бойынша жұмыс істейтін арнайы құрылғылар. Криптоматтардың негізгі бөлігі АҚШ-та (2000-нан астам). Бүгінгі таңда Қазақстанда осындай үш құрылғы жұмыс істейді.

Болашақта Қазақстанда криптовалюта саласының дамуы өсуге бағаланатын болады, бұл нарықты неғұрлым тәуекелді, құбылмалы етеді, бұл оны инвестициялау үшін неғұрлым тартымды етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда криптовалюта нарығы азаматтар мен құқықтық реттеу жөніндегі ресми органдардың назарын аударады. Сондай - ақ, тау-кен саласы және виртуалды активтерді өндірумен айналысатын компанияларды құқықтық ресімдеу кеңеюде - олар үшін тізілім, кірістерді тіркеу және салық төлеу мүмкіндігі қарастырылған. Болашақта крипто-кәсіпкерлерге "сұр түске" қарағанда өз қызметін заңдастыру оңайырақ болуы әбден мүмкін [12].

Криптовалютаның құқықтық мәртебесін талдау үшін Еуропалық Одақты, АҚШ-ты қоса алғанда, нормативтік реттеудің шетелдік тәжірибесін қарастырайық. Еуропалық Одақта криптовалютаның құқықтық мәртебесіне қатысты екіұшты саясат бар, дегенмен ЕО елдері оған дәстүрлі түрде қолайлы қарайды.

Алайда, еуропалық орталық банк криптовалютаға қатысты теріс ұстанымға ие, оны төлем құралы да, валюта да емес деп санайды және оны кеңінен қолдану қолданыстағы қаржы жүйесіне қауіп төндіруі мүмкін. Алайда, Еуропалық сот шешім қабылдады, оған сәйкес биткойн тауар емес, валюта ретінде қарастырылуы керек және салық салу тұрғысынан криптовалютаға салық салынбауы керек.

Америка Құрама Штаттарында криптовалютаны құқықтық реттеу біртіндеп дамып келеді және кейбір ерекшеліктерге ие. 2013 жылы Федералды тергеу бюросы (FBI) криптовалюталарды заңсыз әрекеттер үшін, соның ішінде ақшаны жылыстату және террористік ұйымдарды қаржыландыру үшін пайдалануға болады деп мәлімдеді. Осы мәлімдемеге жауап ретінде АҚШ билігі криптовалюталарды белсенді түрде реттей бастады. 2019 жылы АҚШ-тың Федералды резерві өзінің криптовалютасын - цифрлық долларды әзірлеу жоспарын жариялады. Алайда, қазіргі уақытта жоба зерттеу және әзірлеу сатысында.

Сонымен қатар, АҚШ-тың көптеген штаттары криптовалюталарға қатысты жеке заңдар мен реттеуші актілерді қабылдайды.

Ресейдің тәжірибесіне көшейік. Ресейдегі жеке цифрлық валюталардың ресми құқықтық мәртебесі ұзақ уақыт бойы белгісіз болды. Басқа елдерде оларға мемлекеттің көзқарасы әртүрлі (оны мойындамаудан бастап, оның негізінде салық салу объектісі ретінде мәмілелерді пайдалануға дейін). Айта кету керек, Ресей Федерациясында 2019 жылдың 1 қазанынан бастап Ресей Федерациясының Азаматтық кодексіне "цифрлық құқықтарды" азаматтық айналымда пайдалану мүмкіндігін анықтайтын түзетулер күшіне енді, олар "міндетті және басқа құқықтар, мазмұн" деп түсініледі және оларды жүзеге асыру шарттары заңда белгіленген белгілерге жауап беретін ақпараттық жүйенің ережелеріне сәйкес айқындалады" [13].

Кодексте ақпараттық жүйенің ережелеріне сәйкес осы құқыққа билік ету мүмкіндігі бар тұлға, сондай-ақ заңда көзделуге тиіс өзге де негіздер бойынша цифрлық құқықтың иесі (меншік иесі емес) деп танылатыны, басқа тұлға цифрлық құқықтың иесі деп танылуы мүмкін екендігі көрсетіледі. Бұл ретте өкімге, оның ішінде Цифрлық құқықты басқа тәсілдермен беру, кепілге салу, ауыртпалық салу немесе цифрлық құқыққа билік етуді шектеу кіреді. Сонымен қатар, иеленушінің цифрлық құқықты жүзеге асыру мүмкіндігі бар. Цифрлық құқықтары бар барлық іс-әрекеттер үшінші тұлғаға жүгінбей-ақ мүмкін болады және мәміле негізінде Цифрлық құқықтың ауысуы осындай нәрсе бойынша міндетті тұлғаның келісімін талап етпейді сандық құқық.

Жаңа құқықтық нормалар "цифрлық қаржы активтері, цифрлық валюта және Ресей Федерациясының жекелеген заңнамалық актілеріне өзгерістер енгізу туралы "2020 жылғы 31 шілдедегі № 259 Федералдық заңның ережелері болып табылады, осыған сәйкес " цифрлық қаржы активтері деп ақшалай талаптарды, эмиссиялық бағалы қағаздар бойынша құқықтарды жүзеге асыру мүмкіндігін, жария емес акционерлік қоғамның капиталына қатысу құқықтарын, эмиссиялық бағалы қағаздарды беруді талап ету құқығын қамтитын цифрлық құқықтар танылады, осы Федералдық заңда белгіленген тәртіппен цифрлық қаржы активтерін шығару туралы шешімде көзделген, оларды шығару, есепке алу және айналысқа жіберу таратылған тізілім негізінде ақпараттық жүйеге, сондай-ақ өзге де ақпараттық жүйелерге жазбалар енгізу (өзгерту) жолымен ғана мүмкін болады".

Осылайша, Ресейде криптовалюта айналымын мемлекеттік реттеу қажеттілігі туындайды, өйткені цифрлық валюталарды қолданатын субъектілер арасында объективті қатынастар бар. Сандық активтер мен криптовалюталар туралы заңнаманы қабылдау 2020 жылдың шілдесінде өтті, дегенмен ресейлік реттеуші құрылымдардың экожүйе ретінде криптовалюталардың болуының тұжырымдамалық мәселелері туралы пікірі ұзақ уақыт бойы сәйкес келмеді.

Ресейде цифрлық ақшаның ресми тұжырымдамасы жоқ, Ресейде төлем құралы бола алмайтын сандық валюталардың санаты бар.

Ұйымдастырушылық принциптер бойынша цифрлық валюталарға қатысты реттеуші нормалар Ресей Федерациясындағы қолданыстағы валюталық реттеуге жақын (Федералдық нормаларға сілтеме жасай отырып «валюталық реттеу және валюталық бақылау туралы» заң) [14].

Сонымен қатар, осы Заңда нақты көрсетілген жағдайларды қоспағанда, шетел валютасындағы төлемдерге тыйым салынады.

Шетел валютасымен қандай да бір операцияны орындайтын тұлғаларды сәйкестендіру талап етілетін қаражаттың шекті шамасы бар.

Сондай-ақ заңға тәуелді актілерде реттеуші кредиттік ұйымдардың валюталық тәуекелдерді басқару жөніндегі шараларды сақтау қажеттілігін айқындайды, ашық валюталық позицияларды сақтау нормативтері белгіленеді.

Цифрлық валюталарға келетін болсақ, инвесторлар оларды арнайы ұйымдар – цифрлық қаржы активтерін айырбастау операторлары арқылы сатып алуға құқылы.

Олар тек несиелік ұйымдар, сауданы ұйымдастырушылар, сондай-ақ белгіленген

талаптарға (капиталға, біліктілікке және басқару және бақылау органдарының құрылымдарына) сәйкес келетін және Ресей Банкі олардың өтініштері негізінде тізілімге енгізген басқа заңды тұлғалар бола алады. Бұл саланың негізгі реттеуші Ресейдің орталық банкі болып табылады. Бұл ретте Ресей банкі «сатып алуды білікті инвестор болып табылатын тұлға ғана жүзеге асыра алатын цифрлық қаржы активтерінің белгілерін және (немесе) салып алуды тек тұлға ғана жүзеге асыра алатын цифрлық қаржы активтерінің белгілерін айқындауға құқылы, білікті инвестор болып табылатын және (немесе) білікті инвестор болып табылмайтын тұлға сатып алуы Ресей Банкі белгілеген ақшалай қаражат сомасы және (немесе) қарсы ұсыну ретінде берілетін өзге де цифрлық қаржы активтерінің жиынтық құны шегінде ғана жүзеге асырылуы мүмкін цифрлық қаржы активтерінің белгілері».

Осылайша, көлеңкелі және қылмыстық операцияларды жүргізу мүмкіндігін бақылау, сондай-ақ операциялық және ақпараттық тәуекелдерді барынша азайту мақсатында Цифрлық активтермен операциялар бойынша қаржы делдалдарын реттеуге назар аудару құқықтық аспектіде негізделген болып көрінеді. Ресейде цифрлық қаржы активтері нарығын құқықтық реттеудің дамуы мен қалыптасуын атап өтуге болады.

Жоғарыда келтірілген талдауды қорытындылай келе, дамыған елдер криптовалютаны криптоактивті деп атай отырып, ақша ретінде танымайды деген қорытынды жасауға болады.

Қазақстанда 2020 жылы цифрлық активтер туралы заң күшіне еніп, қолданыстағы заң 2023 жылы жаңартылды енді, онда криптовалюталар мүлік деп жарияланды. Сонымен қатар, Астана халықаралық қаржы орталығы аумағынан басқа, осы валютаны Қазақстанда төлем ретінде пайдалануға рұқсат етілмейді. Біз Қазақстандағы және Ресейдегі жағдайларды қарастырдық, шетелдік тәжірибені келтірдік, Ресейде көптеген ілгерілеулер бар екенін атап өтеміз. Қазақстанда әлемдік тәжірибені және осы саладағы электрондық криптовалюталардың құқықтық жағдайын қорытындылауы керек. Криптовалютаны заңнамалық реттеу және оны бақылау толығымен шешілмеген күйінде қалады, дегенмен кейбір ерекшеліктер қазірдің өзінде контурға ие.

Менің ұсыныстарым: өндірушілерге тау-кен өндіруге рұқсат беру, өйткені бұрын криптовалютаға тау-кен өндірісі мен кірістілік арасында тікелей байланыс жоқ екендігі дәлелденген; егер криптовалютаны сатып алуға және сатуға ниет пен қаражат болса, онда олар нарық пен мәмілелерді бақылауға, реттеуге, қауіпсіздендіруге мүмкіндік беретін орталық банктің лицензиясын алуы керек; осылайша Орталық банк бәсекелестікке қатыса алады заң шығарушы мен норма жасаушының толыққанды рөлін атқара отырып, орталықтандырылмаған валюталармен ұйымдастырылған.

Алайда, криптовалюталардың құқықтық мәртебесін анықтау және әртүрлі позицияларды қарастыру ұлттық реттеушілердің басқа көзқарастарын түсінуге көмектеседі, сондықтан қаржылық қылмыстарға қарсы қандай шараларды қолдануға болатындығын анықтау пайдалы болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. SinghAkanksha, ChawlaSharan. Cryptocurrency Regulation: Legal Issues and Challenges. // International Journal of Reviews and Research in Social Sciences. 2019. T. 7, № 2. – P. 365-375. ISSN (Print): 2347-5145; ISSN (Online): 2454-2687. – URL: <https://anvpublication.org/Journals/HTMLPaper.aspx?Journal=International%20Journal%20of%20Reviews%20and%20Research%20in%20Social%20Sciences;PID=2019-7-2-13>.
2. Stolbov Mikhail, Shchepeleva Maria. What predicts the legal status of cryptocurrencies? // Economic Analysis and Policy. Volume 67, September 2020, Pages 273-291. – URL: <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.07.011>Get rights and content.
3. Thomson Reuters report. Cryptocurrency regulations by country. 2022. //Правовой статус криптовалют: разъяснение правового статуса криптовалют. – URL:<https://www.thomsonreuters.com/en-us/posts/wp-content/uploads/sites/20/2022/04/Cryptos-Report-Compendium-2022.pdf>.

4. Blockchain & Cryptocurrency Laws and Regulations 2024. – URL: <https://www.globallegalinsights.com/practice-areas/blockchain-laws-and-regulations/usa/>.
5. Крипторегулирование в Японии. 15.07.2023 г. – URL: <https://www.blockchain24.com/articles/kriptoregulirovanie-v-yaponii>.
6. Кriptoактивы в Германии. 16.07.2019 г. – URL: <https://iqdecision.com/kriptoaktivy-v-germanii/>.
7. Отчет ФАТФ. Валюты. Виртуальный. – URL: eurasiangroup.org/files/FATF_docs/Virtualnye_valyuty_FATF_2014.pdf. См. в статье: Тоқтарбай Д.Д. Особенности правового регулирования криптовалютных платежей в Казахстане. 07.08.2023 г. – URL: <https://journal-academic.com/nashi-avtory/post/osobennosti-pravovogo-regulirovaniya-kriptovalyutnyh-platezhej-v-kazahstane>.
8. Пономоренко В.Е. Виртуальные валюты в понимании международных организаций и национальных юрисдикций // Международное право и международные организации/International Law and International Organizations. - 2016. - № 3. - С. 296-302.
9. Шоланов Н.А., Грешников К. О криптовалюте и особенностях работы криптовалютных бирж на территории Республики Казахстан. // Юридическая фирма AEQUITAS. – URL: https://aequitas.kz/upload/files/2021/21019_Статья_Криптовалюты_new.pdf. AEQUITASwww.aequitas.kz
10. Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам регулирования цифровых технологий». Закон Республики Казахстан от 25 июня 2020 года № 347-VI ЗРК. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z20000000347>.
11. Что такое криптовалютный токен: определение, виды, токенизация. – URL: <https://info.exmo.me/ru/obuchenie/kriptovalyutnyi-token/>.
12. Криптовалюта в Казахстане — особенности правового положения и перспективы. – URL: <https://ispace.news/trade-invest/kriptovalyuta-v-kazahstane-osobennosti/>.
13. Гражданский кодекс Российской Федерации (Особенная часть) от 30 ноября 1994 года № 51-ФЗ (с изменениями и дополнениями). – URL: <https://www.zakonrf.info/gk/>.
14. Закон РФ «О валютном регулировании и валютном контроле». – URL: https://consultant.ru/document/cons_doc_LAW_45458/.

УДК 343.2:342.7

Алипбаев А.Т., Дюсебаев Т.Т.*

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: dussebaev-talgat@bk.ru

ҚАМАУДА ҰСТАУДЫҢ ЗАҢИ, ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Қоғамдық өмірдің тоталитаризмнен демократияға көшумен байланысты барлық салаларындағы түбегейлі қайта құрулар жүйелі дағдарысқа, қоғамдық тәртіпсіздікке және ауыр және аса ауыр қылмыстар елеулі орын алатын құқықбұзушылықтың күрт өсуіне әкелді. Осы құқықбұзушылықтарды ашу, тергеу және сотта қарау объективті түрде күдіктілерге, айыпталушыларға және сотталушыларға қатысты ең қатаң бұлтартпау шарасын қолдануды, яғни қамауда ұстауды және оларды мамандандырылған мекемелерде – тергеу изоляторларында ұстауды қажет етеді. Қазіргі кезеңде республикада қылмыстық процестік заңнаманы жетілдіру, ең алдымен, қылмыстық процеске қатысушыларға, олардың

құқықтарына, бостандықтары мен заңды мүдделеріне, сондай-ақ осы құқықтарды қамтамасыз ету кепілдіктеріне көңіл бөлудің күшеюімен сипатталады.

Қазіргі кездегі мемлекеттегі жағдайды ескере отырып, қылмыстық іс жүргізу қылмыспен күресуде нәтижелі болу керек екенін атап өткен дұрыс, себебі қылмыспен күресудің нәтижелілігі заңдылық пен құқықтық тәртіпті нығайтады.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Конституция, демократия, құқықбұзушылық, қамауда ұстау, қылмыс, құқық, бостандық, заң, заңдылық, тәртіп, тергеу.

ЮРИДИЧЕСКИЕ, ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ СОДЕРЖАНИЯ ПОД СТРАЖЕЙ

Аннотация. Радикальные преобразования во всех сферах общественной жизни, связанные с переходом от тоталитаризма к демократии, привели к системному кризису, общественному беспорядку и резкому росту правонарушений, при которых серьезные и особо тяжкие преступления имеют существенное значение. Раскрытие, расследование и судебное рассмотрение этих правонарушений объективно требует применения в отношении подозреваемых, обвиняемых и подсудимых самой строгой меры пресечения, то есть содержания под стражей и содержания их в специализированных учреждениях – следственных изоляторах. Совершенствование уголовно-процессуального законодательства в республике на современном этапе характеризуется, прежде всего, усилением внимания к участникам уголовного процесса, их правам, свободам и законным интересам, а также гарантиям обеспечения этих прав.

Учитывая сложившуюся в настоящее время ситуацию в государстве, следует отметить, что уголовно-процессуальное производство должно быть продуктивным в борьбе с преступностью, поскольку результативность борьбы с преступностью укрепляет законность и правопорядок.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Конституция, демократия, правонарушения, содержание под стражей, преступление, право, свобода, закон, законность, порядок, расследование.

LEGAL AND THEORETICAL ISSUES OF DETENTION

Abstract. Radical transformations in all spheres of public life associated with the transition from totalitarianism to democracy have led to a systemic crisis, public disorder and a sharp increase in offenses in which serious and especially serious crimes are essential. The disclosure, investigation and judicial review of these offenses objectively requires the application of the strictest preventive measure against suspects, accused and defendants, that is, detention in custody and their detention in specialized institutions – pre-trial detention centers. The improvement of criminal procedure legislation in the republic at the present stage is characterized, first of all, by increased attention to participants in the criminal process, their rights, freedoms and legitimate interests, as well as guarantees of ensuring these rights.

Given the current situation in the State, it should be noted that criminal procedural proceedings should be productive in the fight against crime, since the effectiveness of the fight against crime strengthens the rule of law and the rule of law.

Key words: Republic of Kazakhstan, Constitution, democracy, offenses, detention, crime, law, freedom, law, legality, order, investigation.

Қазіргі уақытта Қазақстанда қалыптасқан қылмыстық ахуал жағдайында құқықбұзушылық жасады деп күдіктелгендер мен айыпталушылардың бостандығы мен жеке бастарына қол сұғылмаушылықтың сот арқылы қорғалу проблемасы тек құқықтық тұрғыда ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-гуманитарлық аспектіде өзекті болып отыр. Сондықтан бұл мәселені оның ішінде тарихи

аспектіні талдау, біздің мемлекетіміздің адамға, оның құқықтары мен бостандықтарына қатысты құқықтық саясатының нақты бағыттарын айқын көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстанда сот билігінің қалыптасу процесі де қадағаланады.

Тергеу органдарының қылмыстық іс жүргізудің сотқа дейінгі сатысындағы шешімдерін сот арқылы қарау институты бұрын қазақстандық қылмыстық процеске белгісіз болған. Біздің ойымызша, бұл құбылыс отандық қылмыстық процесс үшін жаңалық емес деп мәлімдеген М.Ч. Когамовтың ұстанымы толығымен дәл емес [1, 96-100 бб.].

Оның дамуы қазіргі кезде ұлттық заңнаманы жалпыға танылған халықаралық құқықтық нормаларға сәйкестендіру қажеттілігімен және азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының басты кепілі ретінде сот билігінің конституциялық құрылуын жүзеге асырумен байланысты.

Соттық бақылау институты жұмысының шетелдік тәжірибесі ежелден келе жатқан дәстүрлерге ие, тәжірибе жүзінде тексерілген және Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық процестік заңнамасының тиісті нормаларын әзірлеу (жетілдіру) кезінде ескерілуі мүмкін.

Тарих азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын нақты қорғау процестерінің бөлінбейтіндігін сот билігінің мемлекеттік биліктің тәуелсіз және тәуелсіз тармағы ретіндегі сот билігінің нақты ұстанымымен, озбырлықты тоқтатуға және адам құқықтарын тиімді қорғауға қабілетті екендігін дәлелдейді. Заңсыз қамауда ұсталған азаматты тұтқындауға және қамаудан босатуға шағымдану институтын жазған алғашқы классикалық құқық көздерінің бірі - 1679 жылы 26 мамырда қабылданған ағылшын Habeas Corpus Act. Бұл құжат іс жүзінде тұтқындауды ерікті түрде қолдануға қарсы адамзат тарихындағы алғашқы кепілдіктерді қамтиды: «Бірде-бір еркін адам ұсталмайды немесе түрмеге қамалмайды, мүліктен айырылмайды, заңсыз шығарылмайды немесе қолайсыз жағдайға ұшырамайды; оған бармаңыз және оны оған жібермеңіз, егер оған теңдесінің заңды үкімі немесе елдің заңдары болмаса.

Қылмыстық істер бойынша тиісті шараларды қолдану тәртібі келесідей болды. Қате деп айыптаған тұтқындаған кез-келген адам өзінің қорғаушысы немесе басқалары арқылы лорд-канцлерге, мөрді сақтаушыға немесе судьяға берілген бұйрығын шығару үшін жүгіне алады. Апелляциялық шағымды алғаннан кейін сот қамауға алудың заңдылығын дереу тексеруге кірісуге міндеттелді. Егер бір уақытта қамауда отырған адамның заңсыздығы анықталса, онда тұтқын босатылды. Басқаша айтқанда, «егер бас бостандығынан айыру заңсыздығын қабылдауға негіз болса, бұйрық шығарылады» [2].

Ағылшын заңды әдебиеттерінде тиісті жеке бостандық құқығының жоғарғы кепілі, британдықтардың ұлттық мақтанышы болып саналады.

Америка Құрама Штаттарында 1787 жылғы Конституция қабылданғаннан кейін бірден қозғалыс пайда болды және тез арада негізгі заңға «Құқықтар туралы Биллді» енгізу үшін күш алды.

Өздеріңіз білетіндей, «Құқықтар туралы заң» идеясын американдық отаршылар Ұлыбританияның құқықтық доктринасы мен тәжірибесінен алған. 17 ғасырдағы ағылшын қоныстанушылары өзімен бірге Америкаға көптеген заңдық институттарды, соның негізінде АҚШ-тың қылмыстық-процессуалдық заңдары құрылған институттарды алып келді.

Азаматтардың қамауға алынған кездегі құқықтарын анықтайтын негізгі ережелер және АҚШ-тағы айыпталушының іс жүргізу мәртебесін айқындайтын құқықтар конституциялық принциптер деңгейіне көтерілді. Олар құқықтар туралы заңда көрсетілген.

«Құқықтар туралы заң» құрайтын Конституцияға алғашқы 10 түзету 1791 жылдың 15 желтоқсанына дейін штаттардың қажетті санымен ратификацияланды. Осы сәттен бастап «Құқықтар туралы заң» күшіне енді және IV, V, VI, VIII түзетулер, жеке басының кепілдіктерін қамтитын, олардың белгілі бір қылмыстық іс жүргізу нормаларында көрінісін тапты.

Атқарушы және сот органдарының озбырлығын жоюға бағытталған нормалардың

конституциялық консолидациясы, сөзсіз, Құқықтар туралы заңның тарихи прогрессивті мақсаттарының бірі болды. Американдық саяси көшбасшылар жаңа негізде ағылшын заңды доктринасынан алынған қылмыстық сот төрелігінің нормалары мен принциптерін жаңғыртуда, монархиялық мұраға деген жеккөрушіліктерін білдірді. Жеке құқықтарға негізделген сот ісін жүргізудің осы бастапқы нүктелерін шоғырландыру қысым жасаушы әділеттілік пен тергеу әділдігінің негізгі ережелерін жоққа шығарды. Сондықтан «заңның тиісті процедурасы» кепілдіктері, негізсіз тұтқындаулар мен іздестірулерге тыйым салу туралы ереже, өзін-өзі айыптауға қарсы артықшылық және басқалары жазылды.

Құқық туралы заңға енгізілген төртінші түзетуде: «Адамдардың жеке адамдарды, үйлерін, құжаттары мен мүлкін негізсіз іздеулер мен қамауға алудан қорғау құқығы бұзылмауы керек. Антпен немесе салтанатты декларациямен расталған дәлелді себептерден басқа жағдайда ешқандай ордер берілмейді; сонымен қатар, нарядта іздестірілетін орын, қамауға алынатын адамдар немесе заттар туралы егжей-тегжейлі сипаттама болуы керек» [3, 396 б.].

Бұл түзетудің мақсаты - жаңа күйдегі адам мен үйге қол сұғылмаушылық қағидатын бекіту.

Мұндай процессуалдық мәжбүрлеу шарасы қамауда ұстау әділет органдарының бақылауымен жүзеге асырылуы керек және сол арқылы азаматтардың жеке басына және мүлкіне қатысты атқарушы билік (полиция) өкілдерінің қолында бақыланбайтын өкілеттіктердің шоғырлануына жол бермейді. Мұндай бақылауды жүзеге асырудың бір түрі сот рұқсатын беру процедурасы болып табылады.

Құрама Штаттардағы қамауға алу туралы бұйрықты судья ғана шығарады. Ұстауға санкциясыз күдіктіні 36 сағаттан артық ұстауға болмайды. Егер адамды жауапқа тарту үшін «жеткілікті негіздер» болса, полиция қызметкері немесе басқа тергеу органы қамауға алу туралы бұйрық немесе адамның үй-жайын іздеу туралы өтініш жасайды. Оның ант берген өтініші магистратура судьясына беріледі, ол «негіздердің жеткіліктілігін» тексеріп, содан кейін бұйрықты мақұлдап, шығарады немесе шығарудан бас тартады.

Канада конституциясының «сот құқықтарын қорғау» бөлімінде, құқықтар мен бостандықтардың канадалық хартиясы деп аталады, 7 – бапта көрсетілген: «Әркімнің өмір сүруге, бостандыққа және жеке басының қауіпсіздігіне құқығы бар және бұл құқықтардан сот төрелігін жүзеге асырудың негізгі қағидаларына сәйкес болмаса ғана айыруға болмайды». Заңның 10-шы бабында тұтқындаушының немесе қамауға алынған адамның оның ұсталу заңдылығын тексеруге және заңсыз ұсталған жағдайда босатылуға мүмкіндігі болу» құқығы берілген [4, 20 б.].

Францияның Адам және азамат құқықтары туралы декларациясының 7-бабы: «Заңда белгіленген жағдайларды қоспағанда, ешкімге айып тағуға, ұстауға немесе қамауға алуға болмайды» делінген. Францияның «Сот билігі туралы» VIII конституциясында: «Ешкімді өз еркімен бас бостандығынан айыруға болмайды. Сот бостандығы, жеке бас бостандығын сақтаушы, заңда көзделген жағдайларды ескере отырып, осы принциптің сақталуын қамтамасыз етеді».

Германияда қамауға алуды сот бақылауы қоғамдық сипатта болады: ол айыпталушы қамауға алынған барлық жағдайларда, шағымдар мен мәлімдемелерге қарамастан жүзеге асырылады (Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 112-126-баптары). Ұстауға, тінту жүргізудің (Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 105-бабы), тәркілеудің (Федералдық Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 100-бабы) рұқсат етілуі мен ұзақтығы туралы тек судья шешеді. Германия), телефондық сөйлесулерді бақылау және жазу, сондай-ақ мүлкті тәркілеуге рұқсат береді (Германия Федеративтік Республикасының Қылмыстық іс жүргізу кодексінің 111 бабы).

Германия Федеративтік Республикасы Конституциясының 104-бабы, IX «Сот төрелігі» деген тарауында былай делінген:

1) «Жеке бостандықты тек арнайы заң негізінде және онда белгіленген нысандарды

сақтай отырып шектеуге болады. Ұсталғандарға психикалық немесе физикалық тұрғыдан жаман қарым-қатынас жасауға болмайды;

2) Ұстауды жалғастырудың рұқсат етілуі туралы мәселені судья ғана шешеді. Судьяның бұйрығына негізделмеген кез-келген ұстау кешіктірілмей тағайындалуы керек. Полиция өз өкілеттігі негізінде ешкімді ұсталғаннан кейінгі күннің соңына дейін ұзақ уақыт ұстай алмайды. Толық мәліметтер заңмен реттелуі керек.

3) Бұрын жазаланатын іс-әрекетке күдікпен ұсталған кез-келген адам қамауға алынғаннан кейінгі күннен кешіктірілмей, оны ұстаудың себептері туралы хабардар етуге, сұрақ қоюға және оған қарсылық білдіру мүмкіндігі. Судья кідіртусіз не қамауға алу туралы дәлелді бұйрық шығаруы керек, не қамауға алынған адамды босату туралы бұйрық беруі керек.

4) Қамауға алынған адамның немесе сенімді адамның туыстары қамауға алу немесе қамауда ұстау мерзімін ұзарту туралы сот шешімі туралы әрбір іс туралы дереу хабардар етілуге тиіс».

Ұстау мен тұтқындаудың осындай егжей-тегжейлі реттелген тәртібін бірде-бір конституция білмейді.

Жапония конституциясының 33-бабында «ешкімді тұтқындау мүмкін емес, тек ұстау қылмыс болған жерде жүзеге асырылады, тек уәкілетті әділет офицері берген бұйрық негізінде, қылмысқа себеп болған қылмысты көрсетеді тұтқындау үшін» және 34-бапқа сәйкес «Ешкімге оны айыптап, адвокатпен кеңесу құқығы берілмейінше ұстауға немесе қамауға алуға болмайды. Сол сияқты ешкімді де заңды негізсіз ұстауға болмайды, егер бұл қажет болса, бұл туралы ұсталған адам мен оның қорғаушысының қатысуымен ашық сот отырысында дереу хабарланады».

Қылмыстық істерді алдын-ала тергеуге байланысты азаматтарды қамауға алудың заңдылығы мен негізділігіне сот бақылауын жүзеге асыру тұрғысынан отандық заңнаманың пайда болу және даму тарихымен танысу кем емес қызығушылық тудырады.

1917 жылға дейін патриархаттық-феодалдық даму сатысында болған Қазақстанның өзінің бірыңғай жазбаша құқығы болмағанын атап өткен жөн. Қазақтың әдеттегі заңы - әдет ауызша түрде ұрпақтан-ұрпаққа қабылданды. Әдет нормаларына кейбір, әсіресе Қазақстанның оңтүстік облыстарында мұсылман құқығы - шарифат, сондай-ақ көрші халықтардың заңдары қатты әсер етті. Сондықтан кеңестік кезеңге дейінгі Қазақстандағы жеке болыстардың, тіпті ауылдардың әдет-ғұрыптары, олардан анағұрлым алыстағы басқа болыстардың адаттарынан мүлдем өзгеше болды, бұған көшпелі өмір салты, орталықтандырылған биліктің әлсіздігі, патриархалды сақтау ықпал етті. Бірақ ең бастысы, қазақтардың әдеттегі құқығының нормаларында да, шарифат нормаларында да «қамауға алу» немесе «түрмеге қамау» сияқты ұғымдар болған жоқ. Сонымен қатар, Құранға негізделген шарифат одан әрі өзгеріске ұшырамады және көптеген жағдайларда әдеттегі құқыққа қарағанда реакциялық құқық жүйесі болды.

Революцияға дейінгі Ресейдің езілген халықтарға қатысты заңы патшалықтың өзінің отарлық саясатын жүзеге асырудағы қуатты құралы болғанына қарамастан, ол Қазақстандағы құқықтық қатынастарға айтарлықтай ықпал етті.

Қазақстанның патшалық Ресейге қосылуы кейіннен пайда болуы экономикалық қатынастардың өзгеруіне байланысты туындаған белгілі бір құқықтық институттардың дамуына ықпал етті және Қазақстанның қазіргі заманғы құқықтық жүйесінің дамуында прогрессивті болғаны сөзсіз.

Орыс жазуының енуі және сауаттылықтың дамуы әдеттегі қазақ құқығы нормаларын белгілі жүйеге келтіруге ықпал етті. Қазақ құқығындағы күшейтілген мемлекеттік элементтері болды.

Революцияға дейінгі Қазақстанда Ресей империясының біртұтас заң жүйесінің енгізілуі қазақ адатының өзгеруіне ықпал етті. Осылайша билердің үкімдерін орындау волостық билеушілерге жүктелді, билердің үкімдеріне шағымдану мүмкіндігі пайда болды.

Демек, қылмыстық істер бойынша алдын ала тергеу жүргізуге байланысты

азаматтарды қамауға алудың заңдылығы мен негізділігіне сот бақылауы тұрғысынан отандық заңнаманың дамуы Ресейде қылмыстық процестің дамуымен, содан кейін КСРО. Осыған байланысты Ресейдегі қылмыстық іс жүргізудің даму тарихымен танысу біз үшін кем емес қызығушылық тудырады.

19 ғасырдың ортасына дейін Ресейдің қылмыстық процесінде феодалдық құқыққа тән инквизиторлық принциптер өз қызметін жалғастырды. Қылмыс жасады деген күдікпен түрмеде отырған адам дәрменсіз болып саналды және толығымен полиция аппараты қызметкерлерінің мейірімінде болды.

Реформа судьялардың тәуелсіздігі қағидатын енгізді, бұл тәуелсіздікке бейбітшілік әділеттілерін сайлау, судьялардың жоғары жалақысы, штаттардың әкімшілік бөлінуіне сәйкес келмейтін арнайы сот округтерін құру арқылы кепілдік берді. Ол сонымен қатар процестің жаңа қағидаларын орнатты: жариялылық, қарсыласу және ауызша сөйлеу.

Сот реформасындағы көптеген жаңалықтардың ішінде қылмыс жасады деп айыпталушылар мен күдіктілердің қамауға алынуын негіздеу бойынша сот бақылау институты ерекше болды.

Сот реформасы қарсаңында да 1860 жылы 8 маусымда Ресей императоры Александр II Басқарушы Сенатқа жеке жарлыққа қол қойды, оған басқа құжаттармен қатар «Сот тергеушілеріне бұйрық» қоса тіркелді. Бұл құжатта қылмыстық тергеу басталған сәттен бастап аяқталғанға дейін сот тергеушісінің қылмыстарды тергеудегі іс жүргізу әрекеттерінің тәртібі айқындалды. Атап айтқанда, «Айыпталушының тергеу мен сот ісін жүргізуден жалтару әдістерін жолын кесу туралы» бөлімінде «айыпталушының орынсыз ыңғайсыз жағдайларын болдырмау және өзімізді ең қажетті шаралармен шектеу» (85-бап). Егер адам ұсталса, тергеуші «сол күні немесе келесі күннен кешіктірмей сот отырысы залын, істі қарау керек болған кезде қылмыс немесе теріс қылық туралы, оның бұйрығы туралы да, сот үкімі туралы да хабарлауға міндетті. оны жасаудың себептері» (86-бап). Сонымен қатар, тергеушіге қатысты шағымдар уездік адвокатқа немесе сотқа жіберілді. Сотқа таңдалған қамауда ұстау шарасының күшін жоюға немесе өзгертуге өкілеттік берілді [5, 30-31 бб.].

Оны одан әрі дамыту және тұтқындаудың заңдылығы мен негізділігін сот қарауының құқықтық институтын шоғырландыру қылмыстық іс жүргізу Жарғысында (АПК) қол қойылды - 1864 ж. 20 қарашада оның жалпы ережелерінде (9 - баптар бойынша) 11) «қамауға алуға» мүмкіндік беретін бірқатар шарттарды қамтыды, ал прокурор мен судьяға «бас бостандығынан заңсыз айырылғанды дереу босату» міндеті жүктелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Когамов М.Ч. Санкционирование ареста: нормативное обеспечение и перспективы развития // Процессуальный контроль в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан: современные проблемы и перспективы развития: Мат-лы межд. научно-практич. конф. - Алматы, 2013. - С. 96-100.
2. Современная судебная система Соединенного Королевства 10.10.2023 https://zakon.ru/blog/2023/10/10/sovremennaya_sudebnaya_sistema_soedinennogo_korolevstva
3. Баишев Ж., Шакиров К. (сост.) Конституции 16 стран мира Алматы: Жеті Жарғы, 1995. - 576 с.
4. Бекирова, Ф.С. Конституционное право зарубежных стран: учебно -методическое пособие для обучающихся направления подготовки 40.03.01 Юриспруденция / Ф.С. Бекирова, З.М. Суюнова.— Черкесск: БИЦ СКГА, 2024. - 56 с. <https://ncsa.ru/upload/iblock/c4e/9g4solvs34bxqcvf683zj8hvc0mnh8r.pdf>
5. Журнал Соединенных департаментов законов и гражданских дел Государственного Совета о преобразовании судебной части в России. 1862. № 65. - С. 30-31.

УДК 342.9:342.5

Алпысбай Д.М., Ильясова Б.К.*

Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

*e-mail: baxonya_2775@mail.ru

**ШЕТЕЛДІКТЕРДІҢ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҒЫ ЖОҚ ТҮЛҒАЛАРДЫҢ ҚАТЫСУЫМЕН
БОЛАТЫН ӘКІМШІЛІК-ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАТЫНАСТАРДЫҢ
ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ**

Аңдатпа. Мақала азаматтардың құқықтық мәртебесінің ең маңыздысы әкімшілік-құқықтық мәртебесіне арналады. Мемлекеттік механизмнің негізгі тірегі болып саналатын атқарушы биліктің өз қызметін жүзеге асырудағы түпкі мақсаты – азаматтардың мүддесін құқықтық жолмен қорғауға қалтқысыз қызмет ету болып табылатындықтан, қазіргі кезде созылмалы сипат алып отырған әлеуметтік-экономикалық реформалар үрдісімен қоғамдық көңіл-күйдің маңызды өзгерістерге сай келмейтіні, халықтың құқықтық санасының арта түскендігі тақырыптың негізін құрайды.

Азаматтардың жалпы құқықтық мәртебесі Қазақстан Республикасының Конституциясымен, қолданып жүрген қазақстан заңнамаларымен айқындалады. Адам құқықтары мен бостандықтарының мәселесі барлық мемлекеттердің саяси-қоғамдық, мемлекеттік-құқықтық тәжірибесі мен теорияда да ең басты орындарының бірінде тұратыны анық. Адамға құқық тумысынан тиесілі. Олар табиғи сипатқа ие және тұлғаның нәсіліне, ұлтына, әлеуметтік жағдайына, нанымына қарамастан бөлек қарастырыла алмайды. Адам құқықтарының негізін тағы адам құқықтарының жалпы мәртебесі құрайды.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, адам, азамат, тұлға, құқықтық мәртебе, құқықтық қатынас, шетел азаматы, құқық, мемлекет, механизм.

**ОСОБЕННОСТИ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ
С УЧАСТИЕМ ИНОСТРАНЦЕВ И ЛИЦ БЕЗ ГРАЖДАНСТВА**

Аннотация. Статья посвящена наиболее важному административно-правовому статусу граждан. Поскольку конечной целью исполнительной власти в осуществлении своей деятельности, являющейся опорой государственного механизма, является беззаветное служение правовой защите интересов граждан, то в основе темы лежит тот факт, что с процессом социально – экономических реформ, который в настоящее время носит хронический характер, происходят существенные изменения в общественных настроениях, растет правосознание населения.

Общий правовой статус граждан определяется Конституцией Республики Казахстан, действующим законодательством Казахстана. Очевидно, что проблема прав и свобод человека занимает одно из главных мест в политико-общественной, государственно-правовой практике и теории всех государств. Право на человека принадлежит от рождения. Они носят естественный характер и не могут рассматриваться отдельно независимо от расы, национальности, социального положения, убеждений личности. Основу прав человека составляет еще один общий статус прав человека.

Ключевые слова: Республика Казахстан, лицо, гражданин, лицо, правовой статус, правоотношения, иностранный гражданин, право, государство, механизм.

**FEATURES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL RELATIONS
INVOLVING FOREIGNERS AND STATELESS PERSONS**

Abstract. The article is devoted to the most important administrative and legal status of citizens. Since the ultimate goal of the executive branch in carrying out its activities, which is the mainstay

of the state mechanism, is to selflessly serve the legal protection of citizens' interests, the topic is based on the fact that with the process of socio-economic reforms, which is currently chronic, significant changes are taking place in public attitudes, and the legal awareness of the population is growing.

The general legal status of citizens is determined by the Constitution of the Republic of Kazakhstan and the current legislation of Kazakhstan. It is obvious that the problem of human rights and freedoms occupies one of the main places in the political, public, state and legal practice and theory of all states. The right to a person belongs from birth. They are of a natural nature and cannot be considered separately regardless of a person's race, nationality, social status, or beliefs. The basis of human rights is another general human rights status.

Key words: Republic of Kazakhstan, person, citizen, person, legal status, legal relations, foreign citizen, law, state, mechanism.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 12-бабының 4-пунктінде шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар Қазақстан Республикасында құқықтар мен бостандықтарға ие, сондай-ақ, егер Конституцияда, заңдарда және халықаралық келісімшарттарда басқаша жағдай қарастырылмаған болса, азаматтар үшін белгіленген құқықтар мен бостандықтарды пайдаланады, әрі тиісті міндеттерді атқарады [1].

Шетелдіктердің статусын реттейтін негізгі нормативтік актілердің бірі 1995 ж. 19 маусымдағы «Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» Заң болып табылады. Тұтастай алғанда, шетелдіктер туралы қазақстандық заңнама халықаралық актілерге, атап айтқанда, өздері тұрып жатқан елдің азаматтары болып саналмайтын тұлғаларға қатысты «Адам құқықтары туралы» Декларацияға сай келеді. Қазақстандық заңнаманы талдау нәтижесінде Қазақстанда тұрақты тұратын шетелдіктердің едәуір құқықтар мен бостандықтарға ие болатыдығын көруге болады. Жоғарыда атап өткеніміздей, шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғаларда тек Қазақстан Республикасы азаматтарында ғана бар құқықтар, бостандықтар мен міндеттердің жоқтығы мұндай құқықтар, бостандықтар мен міндеттер жүзеге асырылуы мүмкін болатын құқық қатынастарының пайда болуының және орын алуының мүлде мүмкін еместігін білдіреді.

Қазақстан Республикасының Заңнамасында шетелдіктердің көптеген құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруда және міндеттерін атқаруда түрлі шектеулер, ерекшеліктер қарастырылған.

Экономикалық салаға қатысты қарастыратын болсақ, мұнда шетелдіктер құқықтардың біршама ауқымды көлемін иеленеді және қазақстандық азаматтарға жүктелетін міндеттердің барлығы оларға да міндетті болып табылады. Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңның 6-бабына сәйкес Қазақстан Республикасын уақытша мекендейтін шетелдіктер жеке кәсіпкерлік субъектілері бола алады [2].

Алайда, бұл тұста, олардың заңды тұлға құруынсыз шағын және орта бизнес субъектілері ретінде кәсіпкерліктің жүзеге асыруына жол берілмейді. Шетелдіктер Қазақстан Республикасының заңнамасында және оның халықаралық келісімшарттарында белгіленген негізде және тәртіп бойынша Қазақстан Республикасында еңбек қарекеттерімен айналыса алады.

Қазақстан Республикасы азаматтарының конституциялық құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз ету мақсатында шетелдіктердің Қазақстан Республикасындағы еңбек қарекеттеріне шектеулер қойылуы мүмкін. Ондай шектеулер расында да қойылған.

Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес егер кейбір қызметтерге тағайындалу немесе еңбектің белгілі бір түрімен айналысу Қазақстан Республикасы азаматтығына ие болумен байланысты болса, онда шетелдіктер осы қызметтерге тағайындала алмайды және осындай қызмет түрлерімен айналыса алмайды.

Еңбек қатынастарында Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін шетелдіктерге де Қазақстан Республикасы азаматтарына жүктелетін барлық міндеттер жүктеледі.

Денсаулық сақтау саласында, егер Қазақстан Республикасы заңдарында және Қазақстан

Республикасының халықаралық келісімшарттарында басқаша бір жағдай қарастырылмаған болса, Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар барлық қазақстандық азаматтар үшін қарастырылған құқықтар мен бостандықтарға ие болып, оларға жүктелетін міндеттерді де атқарады (Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңның 7-бабы) [2].

Егер Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық келісімшарттарда басқаша бір жағдайлар қарастырылмаған болса, Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар айналасындағыларға қауіп төндіретін аурулармен ауырған кезде Қазақстан Республикасы Үкіметі белгілейтін тегін медициналық көмектің кепілдендірілген көлемін алуға құқықтары бар (Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодекстің 88-б. 5-т.). Қазақстан Республикасы территориясында тұрып жатқан шетелдіктер мен азаматтығы жоқ тұлғалар АИТВ ауруының бар-жоқтығына тексеруден өтуден жалтаратын болса, олар Қазақстан Республикасы аумағынан шығарылады [3].

Шет мемлекеттердің дипломатиялық, өкілдік және консулдық мекемелерінің қызметкерлері және Қазақстан Республикасы территориясында дипломатиялық артықшылықтарға және иммунитеттерге ие басқа да тұлғалар тек өздерінің келісімен ғана АИТВ ауруының бар-жоқтығынан тексеруден өтеді. Оларды тексеруден өткізудің қажеттігі туралы ереже Қазақстан Республикасы Сыртқы істер министрлігімен алдын ала келісіледі (Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Кодекстің 115-бабы) [3].

Әлеуметтік және зейнетақылық қамсыздандыру мәселелерінде Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін шетелдіктерге Қазақстан Республикасы азаматтары иеленетін барлық құқықтар берілген және қазақстандықтарға жүктелетін барлық міндеттер жүктеледі. Бұл жағдайдың тек Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін шетелдіктерге ғана қатысты екенін айта кету керек (Шетелдіктердің құқықтық жағдай туралы заңның 8-бабы) [2].

Шетелдіктерге зейнеткерлік пен зейнетақылық төлемдер мен жәрдемақылар тағайындау үшін белгілі бір еңбек өтілі қажет болатын жағдайларда, шетелдіктердің еңбек өтіліне олардың шетелдегі еңбек өтілі Қазақстан Республикасының заңнамасында және Халықаралық шарттарында белгіленген негіздер мен тәртіп бойынша жатқызылады.

Тұрғын үй қатынастарында Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін шетелдіктерге Қазақстан Республикасы азаматтары иеленетін барлық құқықтар берілген және қазақстандықтарға жүктелетін барлық міндеттер жүктеледі. Егер Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде басқаша бір жағдайлар қарастырылмаған болса, шетелдіктер (уақытша тұрып жатқандардан басқалары) Қазақстан Республикасында меншік құқығы негізінде тұрғын үй және басқа да мүліктер иелене алады, сондай-ақ, ғылым, әдебиет және өнер шығармаларының, жаңалықтардың, рационализаторлық ұсыныстардың, өндірістік үлгінің авторы құқығына, сонымен бірге, басқа да мүліктік және мүліктік емес жеке құқықтарға ие бола алады (Шетелдіктердің құқықтық жағдай туралы заңның 9-бабы) [2].

Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін шетелдіктер және азаматтығы жоқ тұлғаларға мектептен бұрынғы, бастауыш, негізгі орта және жалпы орта білім алуда Қазақстан Республикасының білім беру саласында белгіленген тәртіп бойынша Қазақстан Республикасы азаматтарымен тең құқықтар беріледі.

Қазақстан Республикасында тұрақты мекендейтін азаматтығы жоқ тұлғаларға егер олар техникалық және кәсіби, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары білімнен кейінгі деңгейлердің әрқайсысын бірінші рет алғалы отырса, онда оларға мемлекеттік білім беру тапсырысына сәйкес конкурстық негізде осы білім түрлерін тегін алуға құқық беріледі.

Мемлекеттік білім беру тапсырысына сәйкес конкурстық негізде шетелдіктердің тегін техникалық және кәсіби, орта білімнен кейінгі, жоғары және жоғары білімнен кейінгі білім алу құқығы Қазақстан Республикасының халықаралық келісімшарттарымен анықталады. Білім беру ұйымдарына қабылданған шетелдіктер Қазақстан Республикасы заңнамасына сәйкес білім алушылар мен тәрбиеленушілердің құқықтарына ие болып, оларға жүктелетін

міндеттерді атқарады (Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңның 10-бабы) [2].

Шетелдіктер Қазақстан Республикасында Қазақстан Республикасы азаматтарымен тең дәрежеде мәдениет жетістіктерін пайдалану құқығына ие. Олар тарихи және мәдени ескерткіштерге, басқа да мәдени құндылықтарға ұқыпты қарауға міндетті (Шетелдіктердің жағдайы туралы заңның 11-бабы) [2].

Қазақстан Республикасында шетелдіктерге тұрғын үйінің, тұлғаның ар-намысы мен қадір-қасиетінің қол сұғылмауына кепілдік берілген (Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы заңның 15-бабы) [2]. Шетелдіктер Қазақстан Республикасы заңнамасында белгіленген тәртіпке сәйкес шетелдіктердің келіп-кетуіне ашық болып табылатын Қазақстан Республикасының территориясында еркін жүріп-тұра алады.

Олардың жүріп-тұруындағы және тұрғылықты жер таңдауындағы шектеулер, егер ондай шектеулер мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету, қоғамдық тәртіпті, халық денсаулығын және адамгершілік құндылықтарын сақтау, Қазақстан Республикасы азаматтарының және басқа тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін қажет болған жағдайларда Қазақстан Республикасының осындай шектеулер қоюға құзіретті мемлекеттік органдарының актілерімен белгіленеді.

ҚР-ның азаматтары емес және өзінің басқа мемлекеттің азаматтығына қатысты екендігінің дәлелі бар адамдар ҚР-дағы шетелдіктер болып танылады.

ҚР-да өзгедей заңды негізде жүрген, сондай-ақ оларға қатысты ҚР-ның Қылмыстық кодексіне сәйкес ауыр немесе аса ауыр қылмыстар деп танылатын әрекеттер жасалуы салдарынан жәбірленуші деп танылған шетелдіктер ҚР-да уақытша жүрген деп есептеледі. Олар ҚР-ның аумағына келген сәттен бастап үш тәуліктің ішінде белгіленген тәртіппен төлқұжатын тіркеуге және өздеріне белгіленген болу мерзімі өткен соң ҚР-нан кетуге міндетті.

Жоғарыда аталған заңнамалық актілерде шетелдіктердің ҚР-на келуі мен кетуінің шарттары мен тәртібі бекітілген. Шетелдіктер, егер ҚР-ның тиісті тараппен келісімінде өзгеше тәртіп белгіленбесе, жарамды паспортымен немесе оны алмастыратын құжаттарымен ҚР-ның келу визасы (келу рұқсатнамасы) болған жағдайда Қазақстанға келе алады.

Шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдар Қазақстан азаматтары сияқты жалпыға бірдей заңдық міндеттер орындайды. ҚР-да тұрақты тұратын шетелдіктер заңдарда көзделген тәртіппен тұрақты және уақытша тұратын жері бойынша әділет органдарында тіркелуге міндетті.

Шетелдіктер заңнамада қаралған кейбір жағдайларда ҚР-ның шегінен қуылуы мүмкін: егер оның іс-әрекеті мемлекеттік қауіпсіздікті қамтамасыз ету немесе қоғамдық тәртіпті қорғау мүдделеріне қайшы келетін болса; егер бұл халықтың денсаулығы мен адамгершілік қасиетін сақтау, ҚР-сы азаматтарының және басқа адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін қажет болса; Қазақстанның кедендік, валюталық немесе өзге де заңдарын бұзса; егер ҚР-ның азаматымен некеге тұруы оны Қазақстанда тұрақты тұруға қалдыру үшін негіз болып табылып, заң актілерімен белгіленген тәртіппен неке заңсыз деп танылған жағдайда. Мұндай әкімшілік жаза шарасы ӘКБтК-тің 394-6. Қаралған [4].

«Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы» заңның ережелері, егер ҚР-ның заң актілерінде өзгеше белгіленбеген болса, азаматтығы жоқ адамдарға да қолданылады.

Бұл Заңның ережелері шетелдік дипломатиялық және консулдық өкілдіктердің қызметкерлерінің Қазақстанның заңдары мен халықаралық шарттарында белгіленген артықшылықтары мен иммунитеттеріне қолданылмайды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды. (2024 жылға өзгерістер мен толықтырулар мен) https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000_

2. Шетелдіктердің құқықтық жағдайы туралы Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 19 маусымдағы N 2337 Заңы. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U950002337_ (2024 жылға өзгерістер мен толықтырулар мен)

3. Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI ҚРЗ Кодексі <http://law.gov.kz/client/#!/history/47928/kaz>

4. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000235> (2025 жылға өзгерістер мен толықтырулар мен)

УДК 342.9

Алпысбаева Э.С., Мамырова С.Т., Хавдал К.*
Қонаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: kunai_72@mail.ru

ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІК ЖҮЙЕСІНДЕГІ ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІКТІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Құқық қорғау органдары мен соттардың тәжірибелік қызметі қазіргі қоғам үшін тек қана дамып келе жатқан қылмыстың ғана емес, сонымен қатар осы қылмыстың алғышарты болып табылатын әкімшілік құқықбұзушылықтың да аса қауіпті екенін көрсетеді. Деликтология тұрғысынан алғанда, әкімшілік құқықбұзушылықтың ерекшеліктерінің бірі – оның көп жағдайда латенттік сипатқа ие болуы, бұл өз кезегінде оған қарсы ұйымдастырушылық-құқықтық шаралар жүргізуді едәуір қиындатады. Сонымен қатар елде жасалатын құқыққа қарсы әрекеттердің жалпы құрылымында әкімшілік құқықбұзушылықтар кең таралған және ауқымды сипатқа ие, олар әртүрлі салалар мен қызмет түрлерінде жасалып, жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің құқықтарына, бостандықтарына және заңды мүдделеріне елеулі зиян келтіреді. Теория мен әлеуметтік тәжірибе әкімшілік құқықбұзушылыққа қарсы іс-қимылдың түрлі тәсілдері мен құралдарын әзірлеген. Бұл ретте әкімшілік жауапкершілік шараларын құқықбұзушыларға уақытылы қолдану олардың санын азайту мақсатында құқықбұзушылықтарға ықпал етудің оңтайлы тәсілі ретінде мойындалады. Ежелгі ойшылдар негіздеген бұл парадигма қазіргі заманғы құқықтық ғылыммен ғана емес, сонымен бірге заң шығару және құқық қолдану тәжірибесімен де қабылданған. Оның негізінде жаңа құқыққа қарсы әрекеттер жасауға себеп болатын немесе ықпал ететін мәнбірлердің зиянды әсерін барынша азайту идеясы жатыр.

Кілт сөздер: әкімшілік жауапкершілік, құқықтық жауапкершілік, әкімшілік санкция, әкімшілік мәжбүрлеу шаралары, әкімшілік құқық бұзушылық

СПЕЦИФИКА АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ В СИСТЕМЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация. Практический опыт деятельности правоохранительных органов и судов свидетельствует о том, что наибольшую опасность современному обществу представляет не только развивающаяся преступность, но и административная правонарушаемость, как преддверие этой преступности. С деликтологической точки зрения одной из особенностей административной правонарушаемости является то, что в большинстве случаев она носит

латентный характер, что во многом затрудняет проведение организационно-правовых мероприятий борьбы с ней. Вместе с тем в общей структуре совершаемых в стране противоправных деяний административные правонарушения характеризуются широкой распространенностью и масштабностью, совершением в различных отраслях и сферах деятельности, причинением существенного вреда правам, свободам и законным интересам личности, общества и государства. Теория и социальная практика выработали различные способы и средства противодействия административной правонарушаемости. При этом своевременность применения мер административной ответственности к правонарушителям признается в качестве оптимального способа воздействия на правонарушения в целях сокращения их числа. Эта парадигма, обоснованная еще древними мыслителями, воспринята не только современной правовой наукой, но и законодательной и правоприменительной практикой. В ее основу положена идея минимизации вредного влияния тех факторов, которые порождают или способствуют совершению новых противоправных деяний.

Ключевые слова: административная ответственность, правовая ответственность, административная санкция, меры административного принуждения, административное правонарушение

THE SPECIFICS OF ADMINISTRATIVE LIABILITY WITHIN THE SYSTEM OF LEGAL LIABILITY

Abstract. The practical experience of law enforcement agencies and courts shows that the greatest threat to modern society comes not only from the growing crime rate, but also from administrative offenses, which often serve as a precursor to crime. From a delictological perspective, one of the key features of administrative offenses is their largely latent nature, which significantly complicates the implementation of organizational and legal measures to combat them. At the same time, administrative offenses are characterized by their widespread and large-scale occurrence within the overall structure of unlawful acts committed in the country (tens of thousands of offenses are committed annually). They occur in various sectors and areas of activity, causing substantial harm to the rights, freedoms, and legitimate interests of individuals, society, and the state. Theory and social practice have developed various methods and tools to counter administrative offenses. Among these, the timely application of administrative liability measures to offenders is recognized as the most effective means of influencing violations in order to reduce their number. This paradigm, originally justified by ancient thinkers, has been embraced not only by modern legal science but also by legislative and law enforcement practice. At its core lies the idea of minimizing the harmful effects of the factors that give rise to or contribute to the commission of new unlawful acts.

Key words: Administrative liability, legal liability, administrative sanction, measures of administrative coercion, administrative offense

Әкімшілік жауапкершіліктің ұғымы мен мәнін анықтау мәселесінде бірыңғай көзқарастың болмауы бұл сұрақты шешуді, сондай-ақ одан босату ұғымын, табиғатын және құқықтық мәнін айқындау процесін қиындатады. Әкімшілік жауапкершілік нақты құқықтық нысанға және оны басқа құқықтық жауапкершілік түрлерінен ерекшелендіретін айқын құқықтық қасиеттерге ие. Әкімшілік жауапкершілік – бұл әкімшілік-құқықтық норманың нақты қолданылуы, оның нәтижесінде нақты әлеуметтік дауды әділ шешу жүзеге асырылады.

Әкімшілік жауапкершілік институтының шараларын жүзеге асыру теориясы мен тәжірибесіне сыни тұрғыдан баға бере отырып, әкімшілік жауапкершілік мәселесінің өзектілігін келесі мәнбірлермен негіздеуге болады: әкімшілік жауапкершілікке тарту және одан босату мәселелері бойынша заңнамалық базаның жеткіліксіздігі мен қарама-қайшылығы; сондай-ақ әкімшілік жауапкершілік институтын құқықтық реттеуді теориялық тұрғыдан қайта қараудың қажеттілігі, бұл – қоғамда болып жатқан түбегейлі өзгерістер мен

жүргізіліп жатқан құқықтық реформаларға байланысты.

Құқық теориясындағы құқықтық жауапкершілік жіктелуі барлық түрлеріне ортақ негізгі өлшемдер жиынтығына негізделеді. Әдетте, құқықтық жауапкершілік өлшемдері құқықтық жауапкершілік жүйесі туралы, оның құқық жүйесімен байланысы жөнінде, әрбір жауапкершілік түрінің салалық тиістілігі мен олардың өзара байланысы және әрекеттесуі туралы түсінік беруге мүмкіндік береді. Әдебиеттерде салалық өлшемнің негізділігі атап көрсетіледі: салалық өлшемге сүйене отырып бөлінген конституциялық, қылмыстық, әкімшілік, азаматтық-құқықтық, еңбек, қаржылық, қылмыстық-атқарушылық, қылмыстық-процессуалдық және азаматтық-процессуалдық жауапкершіліктерді құқықтық жауапкершіліктің дербес түрлері ретінде қарастыруға болады. Бұл ретте, салалық өлшемге сәйкес әрбір жауапкершілік түрі құқықтық жауапкершілік жүйесінің мақсатты нәтижесіне бағынышты; жалпы функционалдық жүйенің құрылымдық ерекшеліктеріне, сонымен қатар құқықтық жауапкершілік жүйесінің ерекшеліктеріне сәйкес келеді. Аталған негіздер бөлінген құқықтық жауапкершілік түрлерін құқықтық жауапкершілік жүйесінің құрылымдық элементтері ретінде қарастыруға мүмкіндік береді [1].

Барлық құқықтық жауапкершілік түрлерінің шығу тегінің бірлігіне сүйене отырып, әкімшілік жауапкершілік жалпы сипатында мемлекет, мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға тарапынан жасалған құқықбұзушылыққа берілетін теріс реакцияны білдіреді және құқық бұзушыға заңмен уәкілеттік берілген органдар арқылы белгілі бір әкімшілік-құқықтық санкцияны қолдану түрінде жүзеге асырылатын құқықтық мәжбүрлеу шарасы болып табылады. Бұл ретте, әкімшілік жауапкершіліктің басты ерекшелік сипаттарының бірі — оның нақты құқықтық нысанға ие болуы және өзіне тән құқықтық қасиеттерімен құқықтық жауапкершіліктің дербес түрі ретінде ерекшеленуі. Оның қызықты ерекшеліктерінің бірі — заңнамада уәкілеттік берілген лауазымды тұлғалар құқық нормаларын бұзған жағдайда, әкімшілік жауапкершілік көп жағдайда әкімшілік зорлыққа немесе мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалардың озбырлығына айналуы мүмкін. Сондықтан әкімшілік жауапкершілік шараларын қолдану кезінде ең алдымен заңдылық қағидасын сақтау қажет, өйткені дәл осы қағида оның заңдылық өлшемі болып табылады.

Әкімшілік жауапкершілік — мемлекеттік мәжбүрлеудің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және әкімшілік және әкімшілік-процессуалдық құқық нормаларына сәйкес қолданылатын салалық мәжбүрлеу түрін білдіреді. Құқықтық мәжбүрлеуге тән ерекшелік — ол барлық жағдайда қоғам мүдделерін қорғау құралы ретінде мемлекет тарапынан жасалатын мәжбүрлі реакция болып табылады және қоғамдық құқықтық тәртіпке зиян келтіретін әрекетке қарсы бағытталады. Осыдан әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу — бұл әкімшілік құқық нормаларымен белгіленген мәжбүрлеу шараларын функционалдық өкілеттік иелері құқыққа қайшы әрекеттерге байланысты қолданатын ерекше мемлекеттік мәжбүрлеу түрі болып табылады. Бұл ретте әкімшілік жауапкершілікке, жалпы алғанда әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеуге тән ерекшеліктердің бірі — оның құқықтық табиғатының дуалистік сипаты. Себебі, мәжбүрлеу нақты тәжірибеде екі негізгі нысанда жүзеге асуы мүмкін: біріншіден, мемлекеттік басқару органдарының өзіндік ерекше қызметі ретінде, екіншіден — мемлекеттік басқару әдістерінің бірі ретінде. Бірінші түрі негізінен заңнама талаптарын немесе заңды басқару органдарының нұсқауларын өз еркімен орындамайтын тұлғаларға қолданылады. Ал екіншісі — мәжбүрлеудің басқару әдісі ретіндегі түрі, яғни адамдар мен ұйымдардың мінез-құлқына әсер ету нысаны ретінде — ол мемлекеттік билік қолданылатын барлық жағдайларда көрініс табады. Әкімшілік жауапкершілік — бұл әкімшілік құқықбұзушылық жасаған кінәлі тұлғаға қатысты қолданылатын жария сипаттағы ықпал ету шаралары, бұл шаралар құқықбұзушының мүліктік (мүліктік емес) құқықтарын шектейді немесе оған қосымша міндеттер жүктейді.

Жалпы құқықтық жауапкершілік теориясының алғышарттарына сүйене отырып, қазіргі әкімшілік-құқықтық ғылымда әкімшілік жауапкершілік институтын басқа құқықтық жауапкершілік түрлерімен, сондай-ақ мемлекеттік құқықтық мәжбүрлеу институтымен салыстырмалы түрде талдау үрдісі басымдыққа ие. Осылайша, әкімшілік жауапкершілікті

өзге құқықтық жауапкершілік түрлерімен және жалпы мемлекеттік мәжбүрлеу институтымен салыстыра отырып, Д.Н. Бахрах мынадай қорытындыға келеді: әкімшілік жауапкершілік – бұл «құқықтық жауапкершіліктің ерекше түрі, оған соңғысына тән барлық белгілер тән. Екінші жағынан, әкімшілік жауапкершілік әкімшілік мәжбүрлеудің құрамдас бөлігі болып табылады және соған тән барлық қасиеттерге ие» [2]. Бүгінде бұл анықтама түрлі нұсқаларда «базалық» ретінде қарастырылады.

Терминологиялық анықтамалардың әртүрлілігі ішінде әкімшілік жауапкершілік институтын анықтаудағы Г.А. Кузьмичева мен Л.А. Калининаның дәстүрден тыс тәсілі назар аударарлық. Олар «әкімшілік жауапкершілік – бұл әкімшілік құқықбұзушылық жасаған тұлғаның әкімшілік-құқықтық нормада көзделген және әкімшілік жазалау түрінде көрініс табатын жеке немесе мүліктік сипаттағы жағымсыз салдарға ұшырау қабілеттілігі» деп есептейді [3]. Алайда бұл анықтама елеулі кемшілікке, тіпті теориялық қателікке ие, себебі қазіргі заманғы құқықтық теориялар бойынша «әкімшілік жауапкершілік» ұғымын «әкімшілік жаза» ұғымымен теңестіруге болмайды, өйткені «әкімшілік жауапкершілік» ұғымының мазмұны «әкімшілік жаза» ұғымынан әлдеқайда кең.

«Әкімшілік санкция», «әкімшілік жауапкершілік» және «әкімшілік мәжбүрлеу шаралары» ұғымдарының арақатынасына қатысты пікірлер бірлігінің болмауы бұл мәселе төңірегіндегі пікірталастың қазіргі уақытқа дейін жалғасуына себеп болды.

К.С. Бельский бұл көзқарасқа қатысты орынды ескерту жасаған: «Мұндай көзқарас әкімшілік жауапкершілікке, жалпы құқықтық жауапкершілікке қатысты, әрі, үстірт. Неге үстірт? Себебі ол тек сыртқы көзге бірден көрінетін белгілерді ғана қамтиды. Егер әкімшілік жауапкершілік туралы айтсақ, бұл санаттың «бетінде» жаза, санкция, жазалау шаралары жатыр. Басқаша айтқанда, мұндай анықтамада әкімшілік жауапкершілік бір ғана элементтен тұратын санат ретінде көрсетіледі» [4].

«Ресми баға» дегеніміз – әкімшілік жауапкершілік ұғымының мазмұны мен мәнін қамтитын түсінік. Мұндай көзқарасты қолдайтын авторлар заң әдебиетінде аз емес. Мәселен, Қазақстандық әкімшілік құқық маманы А.А. Таранов әкімшілік жауапкершіліктің құқықтық жауапкершіліктің бір түрі екенін және оған тән жалпы заңдылық белгілер бар екенін атап өтеді:

- әкімшілік жауапкершілік мәжбүрлі, билік сипатында болады;
- әкімшілік жауапкершілік құқық бұзушының әрекетіне теріс баға береді [5].

Дәл осы әкімшілік жауапкершілік құқық бұзушының әрекетіне берілетін «теріс бағаның» нақты көрінісін білдіреді және бұл қоғам мен құқық бұзушының өзі үшін маңызды құқықтық мәнге ие. Сонымен қатар, әкімшілік жауапкершілікке тән мәжбүрлі, биліктік сипат – әкімшілік-құқықтық әдіс – «билік пен бағыныштылық» қағидатына негізделген әкімшілік құқықтық қатынастардың ерекшелігін бейнелейді.

Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік мәселелерін мемлекеттік биліктің мәжбүрлеу күші рөлін даралау тұрғысынан талдай отырып, Б.А. Жетпісбаев былай деп көрсетеді: «Әкімшілік жауапкершілік – бұл әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу шараларын әкімшілік заңнамада белгіленген тәртіппен қолдануға уәкілетті мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға жүзеге асыратын құқықтық жауапкершіліктің бір түрі, оның орындалуы мемлекеттік биліктің мәжбүрлеу күшімен қамтамасыз етілуі мүмкін» [6]. Бұл анықтамада әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеу қызметі ретінде мемлекет әрекетінің мәжбүрлі сипатын бейнелейтін әкімшілік-билік қатынастарының ерекшелігі жеткілікті дәрежеде толық көрініс тапқанын атап өту қажет.

Осылайша, қазіргі әкімшілік-құқықтық әдебиетте «әкімшілік жауапкершілік» ұғымы әртүрлі мағына мен мазмұнда қолданылып келеді. Бұл өз кезегінде әкімшілік құқық ғылымында осы ұғымға қатысты бір ғана, даусыз және онтайлы анықтаманы ұсыну қазіргі таңда мүмкін еместігін көрсетеді. Осы жағдайдың өзі қолданыстағы әкімшілік заңнаманың жетілмегендігін айқындайды. Міне, сондықтан да, әкімшілік-құқық ғылымында әкімшілік жауапкершілік институтының ұғымына қатысты біртұтас, жалпыға ортақ танылған көзқарас қалыптаспаған және әкімшілік жауапкершілік ұғымын анықтау мәселесі әлі де ашық күйінде

қалып отыр.

Әкімшілік жауапкершілік институтының құқықтық табиғатын және мәнін, оның туындау негіздерін, ерекшеліктерін, белгілері мен іске асу процестері мен формаларын сипаттай отырып, зерттеушілер мен заң шығарушының ортақ пікіріне сәйкес, әкімшілік жауапкершіліктің туындау негізі – бұл әкімшілік құқық бұзушылық. Бұл ойды Қазақстан Республикасының Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодексінің 2-бабы да растайды: «Әкімшілік жауаптылықтың негізі – осы Кодекстің Ерекше бөлімінде көзделген құқық бұзушылық құрамының барлық белгілерін қамтитын әрекеттің (әрекетсіздіктің) жасалуы болып табылады».

Теориялық тұрғыдан алғанда, жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, А.Б. Агаповтың әкімшілік жауапкершіліктің келесі сипаттамалық ерекшеліктерін бөліп көрсетуі орынды деп тануға болады:

Әкімшілік жауапкершілік жоғары қоғамдық қауіптілік дәрежесіне ие емес құқық бұзушылықтар үшін қолданылады. Осыған байланысты, мемлекет тарапынан мұндай құқыққа қайшы әрекеттер үшін қолданылатын жазалау санкциялары әкімшілік теріс қылықтар деп аталады. Ал қылмыстар болса, қоғамдық және жекеше құқықтық мүдделерге әлдеқайда жоғары қауіп төндіретін әрекеттер болып табылады;

Әкімшілік құқықтағы жауапкершілік әрдайым заңды немесе жеке тұлғаның құқыққа қайшы әрекетінің (әрекетсіздігінің) салдары болып табылады. Туындайтын құқықтық қатынастарға әрдайым жария-құқықтық сала субъектілері (мемлекеттік мүдделер саласы) – атқарушы билік органдары мен олардың өкілеттігі бар лауазымды тұлғалары қатысады. Барлық құқықтық жауапкершілік түрлері мемлекеттік органдармен (лауазымды тұлғалармен) жүктелсе де, әкімшілік құқықтық қатынастағы тараптардың бірі әрдайым атқарушы билік органы немесе жергілікті өзін-өзі басқару органы (муниципалдық орган) болып табылады;

Әкімшілік жауапкершілік, негізінен, жекеше құқықтық мүдделерге емес, жалпы мемлекеттік мүдделерге қатысты құқық бұзушылықтар нәтижесінде туындайды [7].

Осылайша, әкімшілік жауапкершілік институтын сипаттай отырып, оның басқа құқықтық жауапкершілік түрлерінен ерекшеленуін қамтамасыз ететін бірқатар ерекше белгілеріне ерекше назар аудару қажет. Бұл әкімшілік жауапкершілік институтын неғұрлым терең және жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Мұндай белгілерге келесілерді жатқызуға болады:

- әкімшілік жауапкершілік тек заңнамалық және заңға тәуелді актілермен немесе сол құқық бұзушылық жасалған кезде қолданыста болған әкімшілік құқық бұзушылық туралы нормалармен белгіленеді;
- әкімшілік құқық бұзушылық жасалған уақыт болып сол әрекеттің орындалу уақыты танылады, оның салдары туындаған уақытқа қарамастан;
- әкімшілік жауапкершілікке тарту құзыреті заңнамада белгіленген органдарға немесе әкімшілік жауапкершілікке тарту құқығы заңнамада көзделген лауазымды тұлғаларға тиесілі;
- жасалған әкімшілік құқық бұзушылықтар үшін қолданылатын әкімшілік жазалау шаралары қолданыстағы заңнамада көзделуі тиіс;
- әкімшілік жазалау шарасын қолдану қылмыстық жауаптылықпен (соттылықпен) байланысты емес;
- әкімшілік жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен және құқық бұзушы үшін жағымсыз құқықтық салдарлармен байланысты;
- әкімшілік жауапкершілік соттармен де, өзге уәкілетті органдармен де қолданылуы мүмкін;
- әкімшілік жауапкершілік шаралары әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу тәртібін реттейтін заңнамаға сәйкес қолданылады;
- әкімшілік жауапкершілікке тарту белгіленген заңнамалық ескіру мерзімдерімен реттеледі;

- әкімшілік жауапкершілік қызмет түріне немесе кәсібіне қарамастан барлық тұлғаларға, соның ішінде заңды тұлғаларға да қолданылады;
- әкімшілік жауапкершілік мемлекеттік басқару органдарының түрлі салалардағы және мемлекеттің өмір сүруінің түрлі салаларындағы қызметін реттейтін көптеген құқықтық нормалармен сипатталады [8].

Әкімшілік жауапкершілік – құқықтық жауапкершіліктің ең әмбебап әрі толық жүзеге асырылатын түрлерінің бірі болып табылады. Әкімшілік жауапкершілік қатаң анықталған құқықтық нысанға және оны құқықтық жауапкершіліктің дербес түрі ретінде ерекшелендіретін өзіндік құқықтық сипаттарға ие. Әкімшілік жауапкершіліктің ұғымы мен мәнін айқындау мәселелерінде бірыңғай көзқарастың болмауы одан босату ұғымын, табиғатын және құқықтық мәнін анықтау үдерісін қиындатады.

Әкімшілік жауапкершілікті құқықтық жауапкершіліктің дербес түрі ретінде анықтау үшін келесі негізгі критерийлердің міндеттілігін негіздейтін әдіснамалық тәсілді қолдану орынды: құқықтық жауапкершілікті салалық жіктеу критерийі, жауапкершілікті іске асырудың ерекше механизмі, сондай-ақ осы жауапкершілік түрі жүзеге асырылатын ерекше юрисдикциялық үдеріс түрі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Хаснутдинов Р.Р. Құқықтық жауапкершілік жүйесінің құрылымы // Қоғамдық экономика жоғарғы мектебінің «Право» журналы. – 2014. – №4. – Б. 30–44.
2. Бахрах Д.Н. Әкімшілік жауапкершілік: Оқу құралы. – Мәскеу, 1999. – 112 б.
3. Кузмичева Г.А., Калинина Л.А. Әкімшілік жауапкершілік. – Мәскеу, 2000. – 19 б.
4. Бельский К.С. Полиция құқығы: Лекция курсы / Құқықтану кандидаты А.В. Куракин редакциясында. – Мәскеу: «Дело и Сервис» баспасы, 2004. – 816 б.
5. Таранов А.А. Қазақстан Республикасының әкімшілік жауапкершілігі. – Алматы: Жеті Жарғы, 1997. – 56 б.
6. Жетписбаев Б.А. Қазақстан Республикасындағы әкімшілік жауапкершілік: Оқу құралы / Проф. С.С. Сартаев редакциясы бойынша. – Алматы: «Данекер», 2000. – 223 б.
7. Агапов А.Б. Әкімшілік жауапкершілік: Оқу құралы. – Мәскеу: «Статут», 2000. – 251 б.
8. Жетписбаев Б.А. Қазақстан Республикасындағы әкімшілік-құқықтық мәжбүрлеудің теориялық мәселелері. // Заң ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін диссертация. – Алматы, 2006. – 283 б.

УДК 343.6:614.2(574)

Джайнакбаев Н.Т.¹, Мусаев А.Т.²

¹ НУО «Казахстанско-Российский медицинский университет»,
Университет Кунаева, e-mail: info@medkrmu.kz

² Казахский Национальный Медицинский Университет им. С.Д. Асфендиярова,
e-mail: musaev.dr@mail.ru
г. Алматы, Республика Казахстан

ПРАВОНАРУШЕНИЯ, СОВЕРШАЕМЫЕ В ЗДРАВООХРАНЕНИИ, И ИХ ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Статья посвящена анализу правонарушений, совершаемых в сфере здравоохранения Республики Казахстан, а также вопросам их предупреждения. В условиях роста правосознания пациентов, усложнения медицинских технологий и при повышенной

социальной восприимчивости медицинские работники всё чаще оказываются вовлечёнными в правовые конфликты. В работе предлагается классификация правонарушений на уголовные, административные и гражданско-правовые, с примерами и анализом действующих нормативных актов, включая статьи Уголовного кодекса, Кодекса об административных правонарушениях и Гражданского кодекса.

Выделены основные причины совершения правонарушений: недостаточная правовая грамотность медицинского персонала, пробелы в законодательстве, сложности установления вины и отсутствия эффективных досудебных механизмов разрешения споров. В качестве решений предлагаются: повышение юридической подготовки медицинских работников, внедрение внутреннего комплаенс-контроля, развитие института медиации, использование цифровых инструментов прозрачности оказания медицинской помощи и страхование профессиональной ответственности медицинских работников.

Материалы статьи могут быть полезны юристам, специалистам в области здравоохранения, а также разработчикам нормативных документов. Практическая значимость работы заключается в формировании системного подхода к профилактике правонарушений в медицинской сфере и укреплению правовой защищённости всех участников медицинских правоотношений.

Ключевые слова: правонарушения в здравоохранении, уголовная ответственность, медицинское право, профилактика нарушений, медиация.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ САЛАСЫНДА ЖАСАЛАТЫН ҚҰҚЫҚБҰЗУШЫЛЫҚТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ

Аңдатпа. Мақала Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласында жасалатын құқықбұзушылықтарды талдауға және олардың алдын алу мәселелеріне арналған. Пациенттердің құқықтық сана-сезімінің өсуі, медициналық технологиялардың күрделенуі және әлеуметтік сезімталдықтың жоғарылауымен медицина қызметкерлері құқықтық қақтығыстарға жиі тартылуда. Зерттеуде құқықбұзушылықтар қылмыстық, әкімшілік және азаматтық-құқықтық деп жіктеліп, олардың әрқайсысына мысалдар келтіріліп, қолданыстағы нормативтік актілер, оның ішінде Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі, Әкімшілік құқықбұзушылық туралы кодексі және Азаматтық кодексінің баптары талданады.

Құқықбұзушылықтардың негізгі себептері ретінде: медицина қызметкерлерінің құқықтық сауаттылығының жеткіліксіздігі, заңнамалық олқылықтар, кінәні анықтаудағы қиындықтар және дауларды сотқа дейін шешудің тиімді тетіктерінің болмауы атап көрсетіледі. Мәселені шешу жолдары ретінде: медицина қызметкерлерінің құқықтық даярлығын арттыру, ішкі комплаенс-бақылау жүйесін енгізу, медиация институтын дамыту, медициналық көмектің ашықтығын қамтамасыз ететін цифрлық құралдарды пайдалану және медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру ұсынылады.

Мақала материалдары заңгерлерге, денсаулық сақтау саласындағы мамандарға, сондай-ақ нормативтік құжаттарды әзірлеушілерге пайдалы болуы мүмкін. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – медицина саласындағы құқықбұзушылықтардың алдын алуға бағытталған жүйелі тәсілді қалыптастыру және медициналық құқықтық қатынастардың барлық қатысушыларының құқықтық қорғалуын нығайту.

Кілт сөздер: денсаулық сақтау саласындағы құқықбұзушылықтар, қылмыстық жауапкершілік, медициналық құқық, құқықбұзушылықтардың алдын алу, медиация.

OFFENSES COMMITTED IN THE HEALTHCARE SECTOR AND THEIR PREVENTION IN KAZAKHSTAN

Abstract. The article is devoted to the analysis of offenses committed in the healthcare sector of the Republic of Kazakhstan, as well as to the issues of their prevention. In the context of increasing patient legal awareness, the growing complexity of medical technologies, and heightened

social sensitivity, medical professionals are increasingly becoming involved in legal conflicts.. The paper proposes a classification of offenses into criminal, administrative, and civil-law categories, supported by examples and analysis of current legal regulations, including relevant articles of the Criminal Code, the Code of Administrative Offenses, and the Civil Code.

The main causes of such offenses are identified as insufficient legal literacy among medical personnel, gaps in legislation, difficulties in establishing guilt, and the absence of effective pre-trial dispute resolution mechanisms. The proposed solutions include enhancing the legal training of medical professionals, implementing internal compliance control, developing the institution of mediation, utilizing digital tools to ensure transparency in healthcare delivery, and introducing professional liability insurance for medical workers.

The materials of the article may be useful for lawyers, healthcare specialists, and policymakers involved in drafting regulations. The practical significance of the study lies in forming a systematic approach to preventing legal violations in the medical field and strengthening the legal protection of all participants in healthcare-related legal relations.

Key words: offenses in healthcare, criminal liability, medical law, violation prevention, mediation.

Сфера здравоохранения в Республике Казахстан традиционно рассматривается как один из приоритетов государственной политики, поскольку затрагивает фундаментальные права человека – на жизнь и здоровье. Однако наряду с положительной динамикой развития системы медицинской помощи, в последние годы всё более отчётливо проявляются проблемы, связанные с правонарушениями в медицинской деятельности. Эти правонарушения, совершаемые как умышленно, так и по неосторожности, охватывают широкий спектр деяний – от врачебных ошибок до административных нарушений санитарных норм и договорных обязательств перед пациентом.

Совершение правонарушений в системе здравоохранения наносит урон не только отдельным гражданам, но и подрывает доверие общества к медицинским учреждениям, провоцирует рост судебных разбирательств и вызывает значительный общественный резонанс. Особенно тревожной является тенденция криминализации медицинской деятельности, которая, в условиях недостаточного законодательного разграничения между халатностью, врачебной ошибкой и объективными рисками профессии, создаёт угрозу необоснованного привлечения медицинских работников к ответственности.

Целью настоящей статьи является анализ видов правонарушений, совершаемых в здравоохранении Казахстана, выявление причин и условий их возникновения, а также рассмотрение механизмов предупреждения, включая досудебное урегулирование, юридическое сопровождение и повышение правовой культуры участников медицинских правоотношений.

Правонарушения, совершаемые в сфере здравоохранения, отличаются высоким уровнем социальной значимости, поскольку затрагивают интересы и конкретных пациентов, и общества в целом. В действующем законодательстве Республики Казахстан отсутствует единая классификация таких нарушений, однако для научного анализа и практических целей они условно могут быть подразделены на уголовные, административные и гражданско-правовые. При этом следует отметить, что в Казахстане правовые проблемы возмещения вреда здоровью гражданина, отдельные вопросы оказания медицинских услуг и медицинского права, уголовной ответственности за медицинские правонарушения рассматривались в трудах: Б.Б. Базарбаева, С.М. Баймолдиной, Ю.Г. Басина, А.И. Беспаловой, А.Г. Диденко, И.У. Жанайдарова, Г.Б. Испаевой, Н.Е. Ильясова, К.М. Ильясовой, У.К. Ихсанова, Т.Е. Каудырова, К.С. Мауленова, Б.Н. Мауленовой, Б.В. Покровского, Г.Р. Рустемовой, Г.М. Степаненко, М.К. Сулейменова, Г.И. Тулеугалиева и других [1, с.7].

Стеценко С.Г. дает определение юридической ответственности медицинского работника за профессиональное правонарушение, как применение к лицу, совершившему

правонарушение при выполнении профессиональных обязанностей, в сфере медицинской деятельности, мер государственного принуждения, предусмотренных правовыми нормами и сопровождающееся необходимостью для виновного, претерпеть определенные лишения личного, организационного или имущественного характера [2, с. 310].

Ответственность за наиболее общественно опасные деяния в здравоохранении закреплена в Уголовном кодексе Республики Казахстан (УК РК) [3]. С 2014 года действует специальная глава «Медицинские уголовные правонарушения» содержащая нормы, прямо направленные на регулирование ответственности медицинских работников:

- статья 317 «Ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей»;
- статья 318 «Нарушение порядка проведения клинических исследований и применения новых методов и средств профилактики, диагностики, лечения и медицинской реабилитации»;
- статья 319 «Незаконное производство искусственного прерывания беременности»;
- статья 320 «Неоказание медицинской помощи»;
- статья 321 «Разглашение тайны медицинского работника»;
- статья 322 «Незаконная медицинская и фармацевтическая деятельность и незаконная выдача либо подделка рецептов или иных документов, дающих право на получение наркотических средств или психотропных веществ» — незаконная медицинская или фармацевтическая деятельность;
- статья 323 «Обращение с фальсифицированными лекарственными средствами или медицинскими изделиями»

Анализ статистики показывает, что только по статье 317 УК РК ежегодно возбуждаются сотни уголовных дел [4]. Однако при этом количество приговоров остаётся крайне низким, что связано с высокой сложностью доказывания субъективной стороны преступлений, а также с необходимостью установления прямой причинно-следственной связи между действиями врача и наступившими последствиями (вред здоровью, смерть и др.).

Менее тяжкие, но массово распространённые правонарушения медицинского характера попадают под регулирование Кодекса Республики Казахстан об административных правонарушениях (КоАП РК) [5]. К ним относятся:

- статья 80 «Несоблюдение порядка, стандартов и некачественное оказание медицинской помощи»;
- статья 81 «Нарушение медицинским работником правил выдачи листа или справки о временной нетрудоспособности»;
- статья 82 «Нарушение медицинским работником правил реализации лекарственных средств и требований по выписыванию рецептов, установленных законодательством Республики Казахстан»;
- статья 424 «Незаконная медицинская и (или) фармацевтическая деятельность»;
- статья 424-1 «Нарушение порядка проведения клинических исследований и применения новых методов и средств профилактики, диагностики, лечения и медицинской реабилитации»;
- статья 425 «Нарушение требований законодательства в области санитарно-эпидемиологического благополучия населения, а также гигиенических нормативов»;
- статья 426 «Нарушение правил фармацевтической деятельности и сферы обращения лекарственных средств и медицинских изделий»;
- статья 427 «Нарушение требований технической укреплённости объектов и помещений в сфере оборота наркотических средств, психотропных веществ, прекурсоров»;
- статья 428 «Недостоверная реклама в области здравоохранения»;
- статья 432 «Предоставление заведомо ложных сведений и информации при получении разрешительных документов на занятие медицинской, фармацевтической деятельностью»;
- статья 433 «Нарушение субъектами здравоохранения обязанности по

информированию уполномоченных органов».

Административная ответственность зачастую применяется к руководителям медицинских организаций, а также к медицинскому персоналу за формальные нарушения, не повлекшие тяжких последствий, но способные поставить под угрозу безопасность пациентов.

Гражданско-правовая ответственность медицинских учреждений и отдельных специалистов наступает в случаях, когда действия (или бездействие) приводят к ущербу, подлежащему возмещению, регулируемые Гражданским кодексом Республики Казахстан (ГК РК) [6]. Такие споры чаще всего возникают: при нарушении условий договора на оказание медицинских услуг (Глава 33 «Договор возмездного оказания услуг»); при причинении вреда здоровью в ходе лечения, диагностики или хирургического вмешательства (Глава 47 «Обязательства, возникающие вследствие причинения вреда»).

В отличие от уголовного преследования, здесь ключевым становится вопрос возмещения ущерба и компенсации морального вреда, а сам спор, как правило, рассматривается в рамках гражданского судопроизводства.

Повышение уровня правовой осведомлённости пациентов сопровождается ростом количества жалоб, обращений в судебные инстанции и следственные органы. При этом высокая эмоциональная нагрузка, присущая медицинской сфере, нередко приводит к тому, что недовольство пациента перерастает в обвинения в адрес врача, даже когда причинённый вред обусловлен объективными обстоятельствами. Недостаток доверия к системе здравоохранения дополнительно усиливает склонность к правовым конфликтам, включая случаи, не имеющие серьёзных оснований.

Так, 20 сентября 2019 года в Алматы был задержан задержали главврача КГП на ПХВ «Городская клиническая больница №4» Каната Тезекбаева, а также анестезиолога той же больницы Аскара Тунгушбаева по подозрению в ненадлежащем выполнении профессиональных обязанностей медицинским работником, повлёкшим по неосторожности смерть человека (статья 317, часть 3, УК РК). Общественный резонанс «дела врача» достиг того уровня, что Глава государства Касым-Жомарт Токаев взял «дело врачей» на личный контроль [7]. В апреле 2022 года уголовное дело в отношении врачей было прекращено [8].

Другим показательным примером привлечения медицинского работника к уголовной ответственности за ненадлежащее исполнение профессиональных обязанностей стало дело, рассмотренное Межрайонным судом по уголовным делам города Павлодара в мае 2025 года. Поводом для разбирательства послужила операция по обрезанию, проведённая хирургом А. 23 августа 2023 года малолетнему пациенту, в ходе которой по неосторожности был причинён тяжкий вред здоровью ребёнка. С учётом смягчающих обстоятельств, в том числе оказание медицинской помощи ребёнку после операции, суд назначил А. один год ограничения свободы с установлением пробационного контроля, а также лишил А. права заниматься оказанием медицинских услуг на тот же срок [9].

Несмотря на наличие специальных норм в УК РК и КоАП РК, в законодательстве отсутствуют чёткие и единообразные определения понятий «врачебная ошибка», «медицинское преступление» и др. Отсутствует единая методика расследования уголовных дел в медицинской сфере, в частности по статьям 317 и 320 УК РК. Это создаёт простор для правовой неопределённости, различной судебной практики и сложности в доказывании.

При медицинском вмешательстве чаще всего задействованы несколько специалистов: хирург, анестезиолог, медсестра, лаборант и др. Поэтому при наступлении вреда здоровью пациента сложно установить, чьи конкретно действия привели к последствиям. Кроме того, объективная сложность самой медицинской деятельности, множество факторов риска и индивидуальные особенности пациентов часто затрудняют определение степени вины.

В Казахстане досудебные процедуры (в том числе медиация) пока не получили должного развития. Это увеличивает нагрузку на судебную систему и стимулирует эскалацию конфликтов. При отсутствии каналов для быстрой, объективной и справедливой оценки действий врача пациенты обращаются напрямую в правоохранительные органы.

Предупреждение правонарушений в системе здравоохранения требует комплексного и сбалансированного подхода, включающего как правовые, так и организационные меры. Целью таких механизмов является не только снижение количества инцидентов, но и формирование среды доверия между пациентом и медицинским работником, при которой риск конфликта минимизируется ещё до его юридического оформления.

Одним из наиболее эффективных профилактических инструментов выступает системное правовое образование и повышение квалификации медицинского персонала в вопросах медицинского права. Речь идёт не о разовых лекциях, а о внедрении программ по юридической безопасности в рамках обучения, аттестации и переподготовки. Знание норм уголовного, административного и гражданского кодексов, а также стандартов медицинской этики и документооборота, существенно снижает вероятность ошибок и недоразумений.

Организации здравоохранения, особенно частные клиники, всё чаще обращаются к формированию юридических служб и систем внутреннего контроля. Это включает:

- аудит договоров с пациентами;
- юридическую проверку информированного согласия;
- внедрение чек-листов на действия с повышенным риском (анестезия, хирургия, исследование биоматериала);
- регламентацию общения с пациентами в конфликтных ситуациях.

Такие меры позволяют защитить врача, пациент же четко понимает свои права и обязанности.

Медиация как способ примирения сторон до передачи дела в суд получает всё большее признание в международной практике. В Казахстане эта практика продолжает развиваться и демонстрирует потенциал как инструмент снятия социальной напряжённости и восстановления справедливости [10].

Национальная медицинская ассоциация активно продвигает создание независимых экспертных комиссий, способных проводить объективную оценку качества медицинской помощи и давать рекомендации до начала уголовного или гражданского разбирательства. Ключевым условием эффективности медиации выступает профессионализм и независимость медиаторов, а также доверие к их заключениям.

Успешное развитие медиации в сфере здравоохранения возможно лишь при условии создания в стране специализированных институтов – центров независимой экспертизы и досудебного урегулирования споров. Такие структуры позволяют не только предотвратить злоупотребления правом со стороны пациентов (в том числе проявления так называемого «потребительского экстремизма»), но и установить истинные причины некачественного оказания медицинской помощи – будь то врачебная ошибка, халатность или объективные ограничения медицинской науки. Это, в свою очередь, способствует повышению доверия пациентов к заключениям медицинских специалистов и к медицинским организациям в целом.

В данном контексте заслуживает внимания положительный опыт Национальной Медицинской Ассоциации Республики Казахстан, которая активно внедряет медиативные процедуры с участием независимых экспертов. Как подчёркивает президент Ассоциации А.Б. Садыкова, «железным правилом медиации является объективная оценка конкретного случая и правдивое заключение независимого эксперта», в противном случае, к ним перестанут обращаться за консультацией и помощью [11, с.8].

Следующим ключевым направлением предупреждения правонарушений в здравоохранении является внедрение цифровых решений, обеспечивающих прозрачность оказания медицинской помощи [12]. Эти инструменты выполняют как профилактическую, так и доказательную функцию, минимизируя риски обвинений в халатности, сокрытии информации или нарушении профессиональных стандартов.

Электронные медицинские карты фиксируют все этапы лечения — от первичной консультации до выписки, что исключает возможность последующего изменения записей. Электронный документооборот, включая цифровое согласие пациента и протоколы

вмешательств, позволяет проводить внутренний аудит и подтверждает законность действий медицинского персонала. Дополнительно используется видеорегистрация процедур с повышенным риском (например, операций и анестезии), которая может служить доказательством соблюдения профессиональных стандартов. Цифровая обратная связь от пациентов и автоматический мониторинг записей помогают выявлять нарушения на ранней стадии.

Таким образом, цифровизация системы здравоохранения позволяет оптимизировать процесс лечения, а также усилить правовую защищённость врачей и пациентов, создавая дополнительный уровень прозрачности и доверия в медицинской практике. Ведение цифрового следа позволяет объективно реконструировать ход оказания помощи и предотвращает манипуляции.

Еще одним из эффективных инструментов предупреждения правонарушений в здравоохранении является внедрение системы страхования профессиональной ответственности медицинских работников в соответствии со статусом медицинского работника, закреплённого в ст. 270 Кодекса Республики Казахстан о здоровье народа и системе здравоохранения [13]. Такая форма защиты снижает финансовые риски для самих специалистов и медицинских организаций, оказывает дисциплинирующее воздействие, стимулируя соблюдение профессиональных стандартов.

Страхование позволяет компенсировать ущерб, причинённый пациенту в результате медицинской ошибки, без необходимости долгих судебных разбирательств. При этом сама возможность наступления финансовых последствий способствует более ответственному поведению врачей, особенно в ситуациях, связанных с повышенным уровнем риска – хирургия, акушерство, анестезиология и т. д. Кроме того, наличие страхового покрытия повышает уровень доверия со стороны пациентов, снижает вероятность подачи необоснованных исков и способствует формированию более прозрачной правовой среды в медицинской практике. В странах с развитой системой здравоохранения (например, Франция, Германия, Канада) страхование ответственности является обязательным элементом профессиональной деятельности врача.

В Республике Казахстан данное направление требует дальнейшего развития, включая нормативное закрепление обязательности страхования, формирование справедливых тарифов, а также создание механизмов независимой оценки страховых случаев с участием экспертов.

Анализ правонарушений в сфере здравоохранения Республики Казахстан свидетельствует о необходимости особого внимания к данной проблеме со стороны законодателей, профессионального медицинского сообщества и уполномоченных государственных органов, ответственных за реализацию и контроль исполнения правовых норм. Медицинская деятельность по своей природе сопряжена с высоким уровнем профессиональной и юридической ответственности, в то время как условия, в которых работают врачи, далеко не всегда позволяют соблюдать все формальные требования законодательства.

Уголовная, административная и гражданская ответственность в здравоохранении должна применяться дифференцированно, с учётом объективных трудностей медицинской практики, принципа добросовестности и презумпции невиновности. Вместе с тем системные проблемы – нехватка правовых знаний у медперсонала, слабое развитие досудебного урегулирования, пробелы в законодательстве – создают почву для конфликтов и правовых споров.

Предупреждение правонарушений в здравоохранении возможно только при условии комплексного подхода: через повышение правовой культуры, внедрение механизмов внутреннего контроля и медиации, развитие судебной и независимой экспертизы, а также обеспечение защиты как пациентов, так и самих медицинских работников.

Врач, принимающий решение в условиях неопределённости и ограниченного времени, не должен становиться заложником системы, не способной отличить ошибку от

преступления. Поэтому современное медицинское право должно быть направлено не только на наказание, но и на создание таких условий, в которых добросовестный врач защищён, а права пациента надёжно обеспечены.

Список использованной литературы:

1. Мауленов К.С., Мауленова Б.Н. «Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие». – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 206 с. ISBN 978-601-04-3881-1.
2. Стеценко С.Г., Пищита А.Н., ЧЕРЕПОВ В.М. Медицинское право: учебник. – Москва: Российская медицинская академия последипломного образования, 2004. – 572 с. ISBN: 5-7249-0813-1.
- 3 Уголовный кодекс Республики Казахстан: Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226 – V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
4. Рахметов С.М. Уголовная ответственность медицинских работников за небрежное отношение к своим обязанностям, за врачебные ошибки // Информационная база «Юрист» online.zakon.kz [Электронный ресурс] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36955850&pos=6;-108#pos=6;-108.
5. Об административных правонарушениях: Кодекс Республики Казахстан от 5 июля 2014 года № 235-V ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000235/k14235.htm>
6. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть): Кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/K9900000409_
7. Оразбекова А. Токаев взял на контроль дело о задержании врачей в Алматы // Новостной портал newtimes.kz [Электронный ресурс]. URL: <https://newtimes.kz/obshchestvo/97596-tokaev-vzyl-na-kontrol-delo-vrachej-v-almaty> (дата обращения: 25.05.2025)
8. Маулетбай С. Уголовное преследование в отношении врача Каната Тезекбаева прекратили // Новостной портал informburo.kz [Электронный ресурс]. URL: <https://informburo.kz/novosti/ugolovnoe-presledovanie-v-otnosenii-vraca-kanata-tezekbaeva-prekratili?ysclid=mb01tlbdtq471778947> (дата обращения: 25.05.2025)
9. Капитанова И. Хирург получил срок спустя почти два года после обрезания с трагическими последствиями // Новостной портал zakon.kz [Электронный ресурс]. URL: <https://www.zakon.kz/obshestvo/6478407-khirurg-poluchil-srok-spustya-pochti-dva-goda-posle-obrezaniya-s-tragicheskimi-posledstviyami.html> <http://politika.snauka.ru/2016/02/3702> (дата обращения: 25.05.2025)
10. О медиации: Закон Республики Казахстан от 28 января 2011 года № 401-IV // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1100000401>
11. Фархутдинов И.З. «Право на здоровье в евразийском пространстве» Интервью с президентом Евразийского форума медицинских ассоциаций, президентом Национальной медицинской ассоциации Республики Казахстан А. Б. Садыковой // Евразийский юридический журнал. – 2012. - № 4.
12. Об утверждении Концепции развития здравоохранения Республики Казахстан до 2026 года: Постановление Правительства Республики Казахстан от 24 ноября 2022 года № 945 // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200000945>
13. О здоровье народа и системе здравоохранения: Кодекс Республики Казахстан от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2000000360#z362>

УДК 343.2:614.2

Джайнакбаев Н.Т.¹, Мусаев А.Т.², Кудайбергенов М. Б.³¹НУО «Казахстанско—Российский медицинский университет», e-mail: info@krmu.kz²Казахский Национальный Медицинский Университет им. С.Д. Асфендиярова,
e-mail: musaev.dr@mail.ru³Международная школа медицины Каспийского университета,
e-mail: silentmarat@gmail.com
г. Алматы, Республика Казахстан

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АСПЕКТ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВРАЧА ПО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация. В статье говорится о наметившихся тенденциях криминализации медицинской деятельности в Республике Казахстан и причинах этого явления, в подтверждение приводится статистика уголовных правонарушений в сфере медицинской деятельности. Приводятся основные виды правонарушений в сфере медицинской деятельности, специфика и сложности правового процесса по привлечению к уголовной ответственности медицинских работников, особенности правоотношений между участниками процесса оказания медицинской помощи: пациентами, врачами, медицинскими организациями и государством. Авторами обращается внимание на отсутствие в Республике Казахстан единой чёткой трактовки понятий видов юридической ответственности медицинского работника, законодательно закреплённого понятия «преступления в медицинской сфере», единой методики расследования медицинских правонарушений, приводится индивидуальный взгляд различных авторов на трактовку уголовных правонарушений в сфере медицинской деятельности. Авторами анализируются специальные составы преступлений, закреплённых в Уголовном Кодексе Республики Казахстан, затрагивающих медицинских работников, отмечаются наиболее часто встречающиеся в правоприменительной практике статьи Уголовного Кодекса.

В целях декриминализации медицинской деятельности авторами предлагается расширять сферу применения альтернативных форм юридической ответственности и разрешения споров, в частности путём разрешения споров по уголовным преступлениям и проступкам посредством медиации.

Ключевые слова: уголовная ответственность, медицинские уголовные правонарушения, медицинский работник, пациент, медицинская деятельность, уголовный кодекс, преступление, правоотношения, составы медицинских преступлений, профессиональная обязанность.

ДӘРІГЕРДІҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЗАҢНАМАСЫНДА КӨЗДЕЛГЕН ЖАУАПТЫЛЫҒЫНЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы медициналық қызметті криминализациялаудың қалыптасып келе жатқан тенденциялары және бұл құбылыстың себептері қарастырылып, дәлел ретінде медициналық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтар туралы статистикалық мәліметтер келтірілген. Мақалада медициналық қызмет саласындағы құқық бұзушылықтардың негізгі түрлері, медициналық қызметкерлерді қылмыстық жауапкершілікке тартудың құқықтық процесінің ерекшеліктері мен күрделілігі, медициналық көмек көрсету процесіне қатысушылар: пациенттер, дәрігерлер, медициналық ұйымдар және мемлекет арасындағы құқықтық қатынастардың ерекшеліктері көрсетілген. Авторлар Қазақстан Республикасында медицина қызметкерінің құқықтық жауапкершілігі

түрлерінің ұғымдарының бірыңғай нақты түсіндірмесінің, заңнамада бекітілген «медицина саласындағы қылмыстар» тұжырымдамасының, медициналық құқық бұзушылықтарды тергеудің бірыңғай әдістемесінің жоқтығына назар аударады және медициналық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтарды түсіндіру бойынша әртүрлі авторлардың жеке көзқарастарын ұсынады. Авторлар Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде бекітілген медицина қызметкерлеріне қатысты ерекше қылмыстарды талдап, құқық қолдану тәжірибесінде Қылмыстық кодекстің ең жиі кездесетін баптарын атап өтеді.

Медициналық қызметті декриминализациялау мақсатында авторлар заңды жауапкершілік пен дауларды шешудің баламалы нысандарын қолдану аясын кеңейтуді, атап айтқанда, қылмыстық құқық бұзушылықтар мен теріс қылықтар туралы дауларды медиация тәртібімен шешуді ұсынады.

Кілт сөздер: қылмыстық жауапкершілік, медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар, медицина қызметкері, пациент, медициналық қызмет, қылмыстық кодекс, қылмыс, құқықтық қатынастар, медициналық қылмыстар, кәсіби міндет.

THE CRIMINAL LEGAL ASPECT OF A DOCTOR'S LIABILITY UNDER THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract. The article discusses the emerging trends in the criminalization of medical activity in the Republic of Kazakhstan and the reasons for this phenomenon, and provides statistics on criminal offenses in the field of medical activity. The article presents the main types of offenses in the field of medical activity, the specifics and complexities of the legal process for bringing medical workers to criminal liability, and the specifics of legal relations between participants in the process of providing medical care: patients, doctors, medical organizations, and the state. The authors draw attention to the absence in the Republic of Kazakhstan of a single clear interpretation of the concepts of types of legal liability of a medical worker, a legislatively enshrined concept of "crimes in the medical field", a unified methodology for investigating medical offenses, and provides an individual view of various authors on the interpretation of criminal offenses in the field of medical activity. The authors analyze special elements of crimes enshrined in the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan affecting medical workers, and note the most frequently encountered articles of the Criminal Code in law enforcement practice. In order to decriminalize medical activity, the authors propose to expand the scope of application of alternative forms of legal liability and dispute resolution, in particular by resolving disputes on criminal offenses and misdemeanors through mediation.

Key words: criminal liability, medical criminal offenses, medical worker, patient, medical activity, criminal code, crime, legal relations, medical crimes, professional duty.

Развитие сферы здравоохранения, является одной из приоритетных задач государственной политики современного Казахстана, в которой огромное значение имеет место своевременная и качественная медицинская помощь. Основным законом, регулирующим деятельность врачей, является Конституция Республики Казахстан.

В государстве быстрым темпом развиваются рыночные отношения, а вместе с ними, и законодательство, регулирующее права пациента, как потребителя медицинских услуг, что дает ему больше прав, чем обязанностей.

Перекося законодательства в сторону приоритета прав потребителей привел к тому, что в обществе сформировалась, так называемая форма ответственности врача «врач должен пациенту».

Медицинские работники в последние годы стали социально-уязвимой группой. Среди причин - нарастающий конфликтный потенциал в обществе, и в системе врач-пациент, в частности [1, с.19].

Появление в Уголовном Кодексе Республики Казахстан от 3 июля 2014 года новой главы «Медицинские уголовные правонарушения», содержание которой, направлено на

усиление ответственности врачей, также поспособствовало этому [2].

Практика Республики Казахстан в аспекте уголовной регламентации медицинской деятельности является уникальной. В стране происходит криминализация медицинской деятельности, несмотря на общемировой тренд по ее декриминализации, в основе которого лежит принцип *ultima ratio* (последнее средство).

Все чаще возникают конфликты между «государством и медицинским работником», «медицинским работником и пациентом». Увеличение количества судебных дел, в отношении медицинских работников, говорит о том, что уровень правовых познаний пациентов растет. Так, по данным аналитическо-информационной системы «Единый реестр досудебного расследования» Республики Казахстан только с 2014 по 2017 год было зарегистрировано 1736 уголовных правонарушений в сфере медицинской деятельности (в 2014 году – 420, в 2015-м – 595, в 2016-м – 457, 2017-м – 264). Из них 1635 дел проходили по статье 317 Уголовного кодекса РК «За ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником»: в 2014 году – 407, в 2015-м – 539, в 2016-м – 434, в 2017-м – 255 дел.

По информации Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры, не по всем правонарушениям были возбуждены уголовные дела: только 476 дел из 539 в 2015 году, и 421 дело из 434 дел в 2016 году получили продолжение [3, с.14]. В 2018 году было возбуждено 360 уголовных дел, осуждено 10 медицинских работников; в 2019 году возбуждено 329 уголовных дел, осуждено 11 медицинских работников; в 2020 году возбуждено 255 уголовных дел, осуждено 15 медицинских или фармацевтических работников; в 2021 году возбуждено 210 уголовных дел, осуждено 16 медицинских или фармацевтических работников, то есть примерно по одному из 13 выявленных случаев [4, с.101]. Наибольшее количество уголовных и гражданских дел касаются деятельности врачей хирургического профиля – хирургов 25,6%, акушеров–гинекологов 20,9% [5, с. 99].

Основанием для наступления уголовной ответственности медицинского работника в Республике Казахстан являются такие составы преступлений, как –«Ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей» (ст. 317), «Нарушение порядка проведения клинических исследований» (ст. 318), «Незаконное производство искусственного прерывания беременности» (ст. 319), «Неоказание медицинской помощи» (ст. 320), «Разглашение тайны медицинского работника» (ст. 321), «Незаконная медицинская и фармацевтическая деятельность» (ст. 322), «Обращение с фальсифицированными лекарственными средствами» (ст. 323).

Указанные составы медицинских правонарушений представляют собой группу ятрогенных нарушений (посягательств на здоровье и/или жизнь человека), которые совершают лица, имеющие медицинское образование умышленно или по неосторожности.

Правоотношения, возникающие между пациентом и врачом, носят достаточно сложный характер. Так как на сегодняшний день в Республике Казахстан нет единого трактования определения ни одного из видов юридической ответственности медицинского работника, нет четкого, законодательно закрепленного определения общего понятия «преступления в медицинской сфере», объективных и субъективных ее составляющих, отсутствие единой методики расследования такого рода преступлений.

Стеценко С.Г., дает определение юридической ответственности медицинского работника за профессиональное правонарушение, как применение к лицу, совершившему правонарушение при выполнении профессиональных обязанностей, в сфере медицинской деятельности, мер государственного принуждения, предусмотренных правовыми нормами и сопровождающееся необходимостью для виновного, претерпеть определенные лишения личного, организационного или имущественного характера [6].

К.С. Мауленов, Б.Н. Мауленова, соглашаясь с мнением автора, приводят определение Рустемовой Г.Р., медицинскому уголовному правонарушению: - «под медицинским уголовным правонарушением, следует признать совершаемое медицинским работником

виновное противоправное общественно опасное деяние, в нарушение профессиональных или служебных обязанностей» [1, с.20]. Под противоправным поведением медицинского или фармацевтического работника, по Рахметову С.М., описывается общественно опасное деяние из-за наступающих в результате такого поведения последствий в виде причинения средней степени тяжести, тяжкого вреда здоровью или смерти пациента [1, с.21].

В криминологической науке используется понятие уголовных медицинских правонарушений как, уголовные правонарушения, совершаемые при осуществлении чисто профессиональных функций с нарушением современных требований медицинской науки и практики, положений медицинской этики и врачебной деонтологии, а также правовых актов. В то время как, неосторожное причинение легкого вреда здоровью пациента в результате противоправного поведения медицинского или фармацевтического работника уголовным правонарушением не признается, потому что оно не признается общественно опасным [1, с.22].

Под уголовным преступлением, согласно статье 10 УК РК, признается совершенное виновно общественно опасное деяние (действие или бездействие), запрещенное настоящим Кодексом, под угрозой наказания в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, ограничение свободы, лишения свободы или смертной казни. Закреплено также понятие - уголовный проступок, под которым понимается, совершенное виновное деяние (действие или бездействие), не представляющее большой общественной опасности, причинившее незначительный вред, либо создавшее угрозу причинения вреда личности, организации, обществу или государству, за совершение которого, предусмотрено наказание в виде штрафа, исправительных работ, привлечения к общественным работам, аресту [1, с.23].

Привлечение врача к уголовной ответственности, как и его оправдание, представляется чрезвычайно трудным правовым процессом. Так объективной стороной преступления являются: 1) само преступное деяние; 2) наступившие общественно опасные последствия; 3) прямая причинно-следственная связь между преступным деянием и наступившими общественно опасными последствиями [1, с.23]. В то время как субъективной стороной является обязательный элемент вины и дополнительные элементы: мотив, цель и эмоции [2]. Вина причинителя вреда является одним из обязательных условий для привлечения к ответственности за некачественно оказанную медицинскую помощь. Так, М.А. Шишов, в контексте гражданско-правовых отношений, под виной понимает «...неприятие правонарушителем всех возможных мер по устранению неблагоприятных последствий своего поведения, необходимых при той степени заботливости и осмотрительности, которая потребовалась от него, по характеру лежащих на нем обязанностей» [3, с.14]. Согласно Уголовному Кодексу РК статья 19 виновным признается лицо, совершившее деяние умышленно или по неосторожности [1, с.20]. Следует также отметить, что в «медицинских преступлениях» имеется своя специфика, обусловленная особенностями профессиональной медицинской деятельности, и, которая не может быть абсолютно ясной и предсказуемой не только для общества, но и, порой, и для самих врачей.

Как пишет К.В. Маляев, «Медицина – сложная наука и еще более сложная профессия» [1, с.20], которая не стоит на месте и постоянно развивается. Здесь очень часто бывают ситуации, при которых врач добросовестно оказывает медицинскую помощь, но наступает причинение вреда здоровью пациента. На это могут оказывать влияние, как индивидуальные особенности организма человека, так и несовершенство медицинской науки и практики в данной области. Доказывание причинно-следственной связи между противоправностью деяния и наступлением вредных последствий, является одним из сложных моментов в сфере медицинской деятельности. Так как, при оказании медицинской помощи пациенту, к этому могут быть причастны, как минимум несколько медицинских работников (коллективная и индивидуальная юридическая ответственность). Например, при проведении кесарева сечения беременной женщины, будут причастны и оперирующий акушер – гинеколог, и анестезиолог – реаниматолог, и операционная медицинская сестра. Так как, в той или иной степени, они

могут повлиять на причинение вреда пациенту, что и обуславливает трудность установления причинно-следственной связи. И, нередко, в таких случаях, прибегают к проведению судебно-медицинской экспертизе.

Научных исследований требуют и составы преступлений в сфере оказания медицинской помощи (ненадлежащее выполнение медицинским работником профессиональных обязанностей; незаконное производство аборта, невиновное причинение вреда т.д. [2]).

Наиболее применяемой среди медицинских уголовных правонарушений в Республике Казахстан, является статья 317 УК РК - «Ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником», согласно которой уголовно-наказуемым деянием является невыполнение, ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским или фармацевтическим работником, вследствие небрежного или недобросовестного отношения к ним, если, эти деяния повлекли по неосторожности причинение средней тяжести вреда здоровью человека. Квалифицирующими признаками, усиливающими санкцию, являются деяния, повлекшие по неосторожности причинение тяжкого вреда здоровью, повлекшие по неосторожности смерть человека, смерть двух или более лиц.

Часть 5 данной статьи предусматривает уголовную ответственность за ненадлежащее выполнение профессиональных обязанностей медицинским работником, вследствие небрежного или недобросовестного отношения к ним, если это деяние повлекло заражение другого лица ВИЧ.

Реализация уголовной ответственности осуществляется за счет применения правовых средств, позволяющих влиять на общественные отношения в сфере медицинской деятельности. Цель, которая преследуется при рассмотрении уголовной ответственности – это освещение вопросов, связанных с уголовной ответственностью медицинских работников и создание условий для предотвращения возникновения новых медицинских правонарушений. Достигается данная цель, путем использования мер государственного принуждения для восстановления порядка и точного применения норм права и мер воздействия соответственно определенному виду юридической ответственности, поскольку медицина занимается вопросами жизни и здоровья, и, правонарушения здесь имеют огромное значение и вызывают большой общественный резонанс.

В настоящее время, немаловажным представляется разработка вопроса о разрешении правового конфликта между пациентом и врачом, путем досудебного урегулирования, широко применяемых в зарубежных странах (Франция, ФРГ, Канада и др.), как альтернативного способа примирения сторон (медиации). Необходимость внедрения процедуры досудебного урегулирования споров в здравоохранении очевидна: количество заявлений, жалоб в органы следствия, контрольно-надзорные органы, а также исков в суды к медицинским организациям и врачам со стороны пациентов неуклонно растет [1, с.21].

Результаты досудебного разрешения споров могут выражаться в виде извинений, объяснений, компенсации лицам, чьи права были нарушены. В европейских странах, практикующих альтернативное урегулирование споров, в некоторых случаях, они приобретают силу судебных решений или силу договора. В странах, с развитым социальным страхованием, посредником в урегулировании споров выступают сами страховые компании или специализированные учреждения министерств и ведомств, фондов, действующих в сфере охраны здоровья. В России, медиативные процедуры, в настоящее время, пока не находят широкого применения в судебной практике, вследствие неурегулированности досудебного порядка, новизны процедуры, отсутствие навыков по ведению переговоров, высокой степени конфликтности участников спора [5, с.101].

Считается, что успешное развитие процедур медиации, возможно лишь при создании в стране институтов (центров) независимой экспертизы и урегулирования споров, которое позволяет предупредить злоупотребления правом со стороны пациентов («потребительского экстремизма» и, установить причину некачественного оказания медицинской помощи

(халатность, врачебная ошибка, объективные пределы возможностей медицины и др.) и, тем самым, повысить доверие пациентов к объяснениям самого медицинского работника и медицинской организации, в целом. В этом ракурсе, следует отметить положительный опыт Национальной Медицинской Ассоциации Республики Казахстан, активно развивающей медиативные процедуры с привлечением независимых экспертов. Но, как отмечает Президент Ассоциации Садыкова А.Б. «железным правилом медиации является объективная оценка конкретного случая и правдивое заключение независимого эксперта» [10, с.8], в противном случае, к ним перестанут обращаться за консультацией и помощью.

В качестве резюме хочется привести слова доктора медицинских наук, профессора Л.М. Рошаль: «Винить врача за ошибку в решении, принимаемом огромной ценой, - значит совсем убить профессию. Медицина - это философия. Болезней сотни тысяч, а число их комбинаций бесконечно. Законы болезней отличаются от законов физики. В законах болезней правил ровно столько же, сколько исключений, а исключения столь значительны, что имеют свои собственные правила. В медицинской науке принято считать факт статистически достоверным и доказанным при пятипроцентной частоте ошибки. Что это значит? Это значит, что даже самые серьезные научные доказательства обеспечивают лишь 95%-ную вероятность верного диагноза и результата лечения. Во многих подобных случаях риск вмешательства бывает практически равен риску невмешательства. Именно в этой точке, на перекрестке, врач берет на себя ответственность за решение... Берегите врачей» [11]. Хочется верить, что при изучении следователем либо судом действий (бездействий) медицинского работника, будут учитываться аспекты, на которые обратил внимание известных врач Л.М. Рошаль.

Список использованной литературы:

1. М.Г. Сверхдюд, И.А. Молокова «К вопросу о перспективах и целесообразности досудебного медитативного разрешения уголовных дел при ненадлежащем оказании медицинской помощи» / Медицинское право, 2023, № 3. С. 19-23.
2. Уголовный Кодекс Республики Казахстан
https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=240
3. Ю.Д. Сергеев, С.В. Козлов «Возникновение неблагоприятных последствий для здоровья при оказании медицинской помощи» / Медицинское право № 6 (58) 2014. С. 14.
4. С.Г. Стеценко «Медицинское право: учебник». – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 310.
5. К.С. Мауленов, Б.Н. Мауленова «Медицинское право Республики Казахстан: учебное пособие». – Алматы: Қазақ университеті, 2019. С. 154.
6. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях
https://online.zakon.kz/document/?doc_id=3157739
7. И. А. Кузьмин «Юридическая ответственность и ее реализация» / Учебное пособие, С. 127.
8. М.А. Шишов «Актуальные вопросы юридической ответственности врача» / Медицинское право № 3. С. 39.
9. Сверхдюд М.Г. «Судебная практика по реализации законодательства об охране здоровья граждан» / Российский судья. 2021. № 11. С. 8-13.
10. «Право на здоровье в евразийском пространстве» Интервью с президентом Евразийского форума медицинских ассоциаций, президентом Национальной медицинской ассоциации Республики Казахстан А. Б. Садыковой // Евразийский юридический журнал. – 2012. - № 4. – С. 8.
11. Рошаль Л.М. «Винить врача за ошибку в решении, принимаемом огромной ценой, - значит совсем убить профессию» // Новосибирская областная ассоциация врачей. 8 августа 2018 г. URL: <http://www.noav.ru/?p=7749>.

УДК 343.98:004

Жумабаев Е.Е., Куналиева Г.А.*

Университет Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан

*e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЗАРУБЕЖНОЙ И КАЗАХСТАНСКОЙ
КРИМИНАЛИСТИКИ**

Аннотация. В статье рассматриваются ключевые особенности развития криминалистики в зарубежных странах с акцентом на её прикладной характер, ограниченность теоретического осмысления и высокую зависимость от технических и технологических решений. Анализируется влияние факторов, таких как институциональное обособление криминалистики от уголовного процесса, стандартизация доказательственной деятельности и рыночная конкуренция в сфере экспертных услуг. Особое внимание уделено сопоставлению этих характеристик с казахстанской научной школой криминалистики, которая исторически формировалась в рамках советской традиции. В отечественной модели акцент ставится на методологическую целостность, опору на научную теорию, связь с уголовным процессом и нормативную определённость. Статья включает обзор достижений зарубежной криминалистики в таких направлениях, как полевые технологии, дактилоскопия, ДНК-идентификация, цифровые базы данных, интегрированные системы видеонаблюдения и предиктивный анализ. Вместе с тем подчёркивается, что в Республике Казахстан развивается более сбалансированный и комплексный подход, предполагающий синтез технических средств, правового регулирования и криминалистической теории. Отдельный акцент сделан на значении сравнительно-правового анализа как инструмента адаптации передовых международных решений к национальным условиям в эпоху цифровизации, глобализации и транснациональных угроз безопасности.

Ключевые слова: криминалистика, сравнительный анализ, Казахстан, зарубежный опыт, уголовный процесс, дактилоскопия, цифровизация.

COMPARATIVE ANALYSIS OF FOREIGN AND KAZAKHSTANI CRIMINALISTICS

Abstract. This article presents a comprehensive study of digital forensics as a rapidly evolving field within the criminal justice system, gaining increasing relevance in the context of global digitalization and cross-border crime. The author analyzes key international trends, including the use of artificial intelligence, blockchain technology, cloud computing, biometric identification, and automated platforms for analyzing digital evidence. Particular attention is paid to the legal and institutional frameworks of digital forensics in the European Union, the United States, the United Kingdom, and Japan. The article highlights the role of international organizations such as ENFSI, INTERPOL, and Europol in unifying approaches to handling digital evidence and setting investigative standards. Against this backdrop, the current state of digital forensics in the Republic of Kazakhstan is critically assessed. The study identifies legal and structural gaps, a shortage of qualified professionals, limited international integration, and the absence of a coherent national policy in this area. The article concludes with specific recommendations for developing a national digital forensics strategy, improving technical infrastructure, advancing regulatory frameworks, enhancing professional training, and promoting scientific research in the field of digital evidence and forensic expertise.

Key words: digital forensics, digital evidence, Kazakhstan, forensic examination, artificial intelligence, blockchain, international standards.

ШЕТЕЛ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНАЛИСТИКАСЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Аңдатпа. Мақалада шетел мемлекеттеріндегі криминалистика ғылымының дамуының негізгі ерекшеліктері қарастырылады. Автор оның қолданбалы сипаты, теориялық тұрғыдан шектеулі зерттелуі және техникалық-технологиялық құралдарға тәуелділігіне назар аударады. Криминалистиканың қылмыстық процестен институционалдық бөлінуі, дәлелдемелермен жұмыс істеу іс-әрекеттерінің стандартталуы және сараптамалық қызмет саласындағы нарықтық бәсекелестік сынды факторлардың әсері талданады. Бұл сипаттамалар кеңестік дәстүрге негізделген Қазақстандық криминалистика мектебінің ерекшеліктерімен салыстырылады. Отандық үлгіде әдістемелік тұтастық, ғылыми теорияға сүйену, қылмыстық процеспен тығыз байланыс және құқықтық айқындылық алдыңғы қатарға шығарылады. Мақалада шетелдегі жетістіктерге де шолу жасалады: далалық технологиялар, дактилоскопия, ДНҚ сәйкестендіру, цифрлық дерекқорлар, бейнебақылау жүйелері және болжамды талдау. Сонымен қатар Қазақстанда техникалық инновациялар, құқықтық реттеу және теориялық негіздерді ұштастыратын теңгерімді әрі кешенді тәсіл қалыптасып келе жатқаны атап өтіледі. Цифрландыру, жаһандану және трансұлттық қауіп-қатер жағдайында халықаралық тәжірибені ұлттық жағдайға бейімдеуде салыстырмалы құқықтық талдаудың маңыздылығы ерекше көрсетіледі.

Кілт сөздер: криминалистика, салыстырмалы талдау, Қазақстан, шетел тәжірибесі, қылмыстық процесс, дактилоскопия, цифрландыру.

Криминалистика как наука прошла неодинаковый путь становления в разных странах. В то время как в Республике Казахстан и других постсоветских государствах она развивалась как теоретически обоснованная юридическая дисциплина, за рубежом её часто воспринимали как сугубо прикладную сферу, обслуживающую нужды полиции. Настоящая статья направлена на анализ особенностей зарубежной криминалистики в сравнении с казахстанской школой. В контексте глобализации и транснациональной преступности вопросы теоретической и практической состоятельности криминалистики приобретают особую актуальность [1].

В большинстве стран Западной Европы и Северной Америки криминалистика длительное время рассматривалась как совокупность технических приёмов, направленных на поддержку полицейской деятельности. Её основное назначение сводилось к применению технических средств и методов для обнаружения, фиксации и предварительного анализа улик. Такая криминалистика не предполагала разработки концептуальных подходов или категориального аппарата [2].

В Казахстане, напротив, с советского периода сложилась традиция системного подхода к криминалистике как к юридической дисциплине с развитым методологическим аппаратом. Уже в период Казахской ССР криминалистика включала разделы, посвящённые тактике, методике и теории доказывания, что обеспечивало её научный и правовой статус. В современной Республике Казахстан данная традиция сохраняется и развивается, подчёркивая роль криминалистики как самостоятельной отрасли юридического знания, связанной с правоприменительной практикой и процессуальным законодательством [1].

В зарубежной криминалистике значительное влияние оказали прикладные разработки таких специалистов, как А. Бертильон и Р. А. Рейс. Их подход фокусировался на разработке идентификационных и фототехнических методов, без выхода на уровень общей теории. Бертильон разработал систему антропометрии, позволявшую идентифицировать личности по параметрам тела. В начале XX века зарубежная криминалистика активно развивалась за счёт внедрения технических методов фиксации следов преступлений. Например, Ганс Гросс и Эдмонд Локар занимались формированием методологических основ криминалистики как науки. Гросс разработал комплексный подход к расследованию преступлений, а Локар сформулировал принцип обмена, ставший краеугольным камнем криминалистической

теории. Эти подходы стали фундаментом для становления криминалистики как самостоятельной научной дисциплины [3].

В этот же период на территории Казахстана, входившей в состав СССР, происходило становление криминалистической школы, в рамках которой развивались методики, адаптированные к условиям местной правоприменительной практики. Уже в 1930-х годах формировались подходы к расследованию преступлений, ориентированные на специфику региона, что впоследствии получило развитие в трудах таких учёных, как А.Х. Мухамеджанов и Т.К. Айтмугамбетов, сосредоточившихся на проблемах криминалистической тактики, методике расследования и теории доказывания [1]. Их исследования строились на интеграции криминалистики с уголовным процессом, что обеспечивало её юридическую состоятельность и соответствие нормативной базе. Разработка отечественной криминалистики велась с учётом реалий казахстанской правоохранительной системы, социальных и правовых факторов, что позволяло адаптировать методики к условиям конкретной следственной практики.

Зарубежная криминалистика достигла значительных успехов в области внедрения высоких технологий: автоматизированные системы дактилоскопии, идентификация по ДНК, фоноскопия, GPS и RFID-контроль, использование портативных устройств и экспресс-тестов. Эти средства значительно ускоряют и упрощают расследование. Например, системы автоматического распознавания отпечатков пальцев позволяют за считанные секунды сопоставить образцы с миллионами записей, а ДНК-идентификация обеспечивает почти абсолютную точность в установлении личности. Современные методы стали основой повышения достоверности доказательной базы и минимизации судебных ошибок [4].

Информационные технологии позволяют объединять базы данных и обмениваться информацией между правоохранительными органами разных стран. Однако в большинстве случаев эти разработки функционируют вне единой научной методологии. В Казахстане, напротив, технические средства традиционно интегрируются в систему доказательственного права, их применение сопровождается процессуальным контролем и нормативным регулированием, что обеспечивает правовую допустимость и надёжность результатов [5].

Полевая криминалистика за рубежом активно развивается за счёт использования мобильных лабораторий, портативных анализаторов, трасологических и баллистических приборов. Особое внимание уделяется технологии фиксации улик в реальном времени, включая 3D-сканеры и дроны. Эти инструменты повышают эффективность расследования, особенно в экстремальных условиях — при осмотрах на открытой местности, в условиях плохой освещённости, при неблагоприятной погоде.

Мобильные лаборатории позволяют следователям проводить экспресс-анализы на месте происшествия, сводя к минимуму потери времени и риска искажения улик при транспортировке. Использование портативных микроскопов, химических тестеров и детекторов следов веществ обеспечивает точность первичной обработки доказательств. Наряду с этим, применяются биометрические устройства, определяющие физиологические параметры подозреваемых. В Казахстане полевые средства также находят применение, но их использование тесно связано с нормами уголовно-процессуального законодательства, что подчёркивает приоритет правовой допустимости и процедурной дисциплины [6].

В зарубежных странах широкое распространение получили высокотехнологичные системы безопасности: биометрические сканеры, металлодетекторы, интеллектуальные системы видеонаблюдения, системы контроля доступа и базы данных, использующие искусственный интеллект [7]. Также применяются информационные платформы для выявления финансовых преступлений, анализа подозрительных транзакций и координации борьбы с транснациональной преступностью. Обнаружение киберугроз, анализ сетевой активности и выявление цифровых следов стали важной частью современной оперативной деятельности.

Современные системы отслеживания материальных ценностей и перемещений подозреваемых позволяют правоохранительным органам действовать более проактивно,

предотвращая преступления до их совершения. Наряду с этим, активно используются методы киберанализа, выявления фальшивых документов, защиты информационных ресурсов. Тогда как в Казахстане приоритет отдается правовой согласованности всех применяемых технологий, что обеспечивает баланс между эффективностью и соблюдением прав граждан. При этом в отечественной практике важную роль играют аналитические центры, взаимодействующие с органами правопорядка.

Зарубежная криминалистика характеризуется высоким уровнем технической оснащённости и прикладной направленностью. В то же время казахстанская криминалистика, унаследовавшая методологическую традицию Казахской ССР, основывается на интеграции теории, техники и правового регулирования. Это позволяет выстраивать более устойчивую и научно обоснованную систему раскрытия и расследования преступлений. В условиях трансформации глобальных угроз и развития цифровых форм преступности важной задачей остаётся обеспечение баланса между техническим прогрессом и правовой ответственностью. Опыт Казахстана в этом контексте может служить примером гармонизации теоретического и прикладного подходов в рамках правовой науки.

Список использованной литературы:

1. Мухамеджанов А.Х. Криминалистика. – Алматы: Қазақ университеті, 1999.
2. Айтмугамбетов Т.К. Теоретические основы расследования преступлений. – Алматы: Жеті жарғы, 2005.
3. Бертйон А. Система антропометрической идентификации. – Париж, 1893.
4. Рейс Р.А. Криминалистическая фотография. – Лозанна, 1903.
5. Гросс Г. Криминалистика: практическое руководство для следователей. – Лондон: Свит и Максвелл, 1924.
6. Ли Х.Ч., Харрис Х. Вещественные доказательства в судебной науке. – Тусон: Lawyers & Judges, 2000.
7. Тёрви Б.Е. Криминалистическое профилирование: введение в анализ поведенческих доказательств. – М.: Академическое издательство, 2011.

УДК 343.98:004

Жумабаев Е. Е.

Университет Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан
e-mail: ershatzhumabaev@gmail.com

ЦИФРОВАЯ КРИМИНАЛИСТИКА: МЕЖДУНАРОДНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ДЛЯ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Статья посвящена комплексному исследованию цифровой криминалистики как стремительно развивающейся сферы в системе уголовного судопроизводства, приобретающей особую значимость в условиях цифровизации и трансграничной преступности. Автор рассматривает ключевые международные тенденции, такие как использование искусственного интеллекта, блокчейн-технологий, облачных вычислений, биометрической идентификации, а также внедрение автоматизированных платформ для анализа цифровых доказательств. Значительное внимание уделяется правовым и институциональным аспектам функционирования цифровой криминалистики в странах Европейского Союза, США, Великобритании и Японии. Особо подчеркивается роль

международных организаций, таких как ENFSI, INTERPOL и Europol, в унификации подходов к оценке цифровых улик и формированию стандартов цифровых расследований. На этом фоне проводится критическая оценка текущего состояния цифровой криминалистики в Республике Казахстан: выявляются структурные и правовые пробелы, нехватка высококвалифицированных специалистов, ограниченная интеграция в международное сотрудничество, а также отсутствие комплексной государственной политики в данной области. В заключении предложены конкретные рекомендации по формированию национальной стратегии цифровой криминалистики, развитию материально-технической базы, совершенствованию нормативного регулирования, расширению подготовки специалистов, а также по стимулированию научно-исследовательской деятельности в сфере цифровых доказательств и экспертиз.

Ключевые слова: цифровая криминалистика, цифровые доказательства, Казахстан, судебная экспертиза, искусственный интеллект, блокчейн, международные стандарты.

DIGITAL FORENSICS: INTERNATIONAL TRENDS AND PROSPECTS FOR KAZAKHSTAN

Abstract. This article presents a comprehensive study of digital forensics as a rapidly evolving field within the criminal justice system, gaining increasing relevance in the context of global digitalization and cross-border crime. The author analyzes key international trends, including the use of artificial intelligence, blockchain technology, cloud computing, biometric identification, and automated platforms for analyzing digital evidence. Particular attention is paid to the legal and institutional frameworks of digital forensics in the European Union, the United States, the United Kingdom, and Japan. The article highlights the role of international organizations such as ENFSI, INTERPOL, and Europol in unifying approaches to handling digital evidence and setting investigative standards. Against this backdrop, the current state of digital forensics in the Republic of Kazakhstan is critically assessed. The study identifies legal and structural gaps, a shortage of qualified professionals, limited international integration, and the absence of a coherent national policy in this area. The article concludes with specific recommendations for developing a national digital forensics strategy, improving technical infrastructure, advancing regulatory frameworks, enhancing professional training, and promoting scientific research in the field of digital evidence and forensic expertise.

Key words: digital forensics, digital evidence, Kazakhstan, forensic examination, artificial intelligence, blockchain, international standards.

ЦИФРЛЫҚ КРИМИНАЛИСТИКА: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҮРДІСТЕР МЕН ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Аңдатпа. Мақалада цифрлық криминалистика саласының қарқынды дамып келе жатқан ғылыми-тәжірибелік бағыт ретіндегі ерекшеліктері қарастырылады. Бұл сала заманауи цифрландыру үдерістері мен трансшекаралық қылмыстың өсуі жағдайында ерекше өзектілікке ие болуда. Автор жасанды интеллект, блокчейн технологиялары, бұлтты есептеу жүйелері, биометриялық сәйкестендіру және цифрлық дәлелдемелерді автоматтандырылған түрде талдау платформаларын қолдану секілді халықаралық негізгі бағыттарға талдау жасайды. Еуропалық Одақ, АҚШ, Ұлыбритания және Жапония елдеріндегі құқықтық және институционалдық негіздерге ерекше назар аударылған. Сонымен қатар ENFSI, INTERPOL және Europol сияқты халықаралық ұйымдардың цифрлық дәлелдемелермен жұмыс істеудегі бірыңғай тәсілдерді қалыптастырудағы рөлі атап өтіледі. Осы аяда Қазақстан Республикасындағы цифрлық криминалистиканың қазіргі жай-күйіне сыни баға берілген. Зерттеу барысында нормативтік-құқықтық және құрылымдық олқылықтар, кадрлық тапшылық, халықаралық ынтымақтастықтағы шектеулі интеграция және бірыңғай ұлттық саясаттың жоқтығы анықталды. Мақалада цифрлық криминалистика саласында ұлттық

стратегия әзірлеу, техникалық инфрақұрылымды жетілдіру, нормативтік базаны дамыту, кадр даярлау жүйесін нығайту және ғылыми зерттеулерді ілгерілету бойынша нақты ұсыныстар беріледі.

Кілт сөздер: цифрлық криминалистика, цифрлық дәлелдемелер, Қазақстан, сот сараптамасы, жасанды интеллект, блокчейн, халықаралық стандарттар.

Введение

Современное уголовное судопроизводство всё более зависит от цифровых технологий, включая обработку цифровых доказательств, анализ информации с устройств, мониторинг сетевой активности и хранение данных в электронном виде. В этих условиях цифровая криминалистика становится не просто новым направлением судебной экспертизы, а ключевым звеном в системе доказательств. Для Казахстана это означает необходимость не только технического переоснащения, но и методологической переориентации, направленной на интеграцию в международное экспертное пространство.

На рубеже XXI века цифровая криминалистика приобрела статус самостоятельной отрасли. Её развитие обусловлено не только стремительным ростом информационных технологий, но и радикальной трансформацией самого объекта преступного посягательства. В цифровую сферу перешли хищения, мошенничество, торговля людьми, распространение наркотиков, терроризм и экстремизм. Это потребовало выработки новых методов фиксации, сохранения, анализа и интерпретации цифровых следов, что и определило ключевые международные тренды в данной области [1].

Во многих странах Запада и Азии принятие специализированных актов (например, Конвенция о киберпреступности Совета Европы, e-Evidence Framework ЕС, Cybersecurity Law КНР) положило начало институционализации цифровой криминалистики. Это выразилось в следующем:

- признание цифровых доказательств как допустимых при условии соблюдения определённых стандартов фиксации и хранения;
- разработка протоколов идентификации, изъятия, передачи и анализа цифровой информации;
- установление требований к квалификации экспертов и статусу цифровых лабораторий [2].

На международном уровне цифровая криминалистика развивается в направлении интеграции с новейшими достижениями в области информатики и вычислительной техники. Основными трендами являются:

- автоматизация анализа цифровых носителей с применением алгоритмов интеллектуального поиска и классификации файлов;
- машинное обучение и ИИ для распознавания закономерностей в цифровых следах, создания поведенческих профилей подозреваемых и прогнозирования моделей преступной активности [1];
- блокчейн-технологии для верификации времени и авторства электронных событий, а также неизменяемости цифровых доказательств;
- системы удалённого доступа и облачные технологии, позволяющие производить цифровые экспертизы без физического изъятия оборудования;
- цифровая биометрия и поведенческий анализ, включая распознавание лиц, мимики, походки и голоса в реальном времени [2].

Ведущие международные организации, такие как INTERPOL, EUROPOL, UNODC, а также региональные объединения (например, ASEANAPOL), разрабатывают и внедряют платформы для обмена цифровыми уликами, создания совместных экспертных групп и повышения квалификации криминалистов. Например:

- INTERPOL запустил проект Digital Forensics Expert Group, формирующий глобальные руководства по цифровой экспертизе;

- ЕС в рамках Digital Evidence Exchange Platform (DEEP) тестирует общие форматы для обмена цифровыми уликами между юрисдикциями;
- в США действует National Computer Forensics Institute (NCFI), обучающий судей и прокуроров цифровым методам работы с доказательствами [3].

Особую роль в развитии цифровой криминалистики играют документы типа ISO/IEC 27037:2012 и ISO/IEC 17025, устанавливающие технические и процедурные стандарты сбора, хранения и обработки цифровых доказательств. Кроме того, ENFSI (European Network of Forensic Science Institutes) разработал Best Practice Manuals по цифровой криминалистике, где регламентированы:

- методы зеркального копирования данных;
- процедуры лог-форензики и анализа метаданных;
- верификация подлинности цифровых следов [3].

Цифровая трансформация затрагивает все сферы правоохранительной деятельности, включая судопроизводство, экспертную аналитику и оперативно-розыскные мероприятия. Для Казахстана развитие цифровой криминалистики приобретает стратегическое значение в контексте модернизации уголовной юстиции, обеспечения международной совместимости экспертных практик и укрепления доказательной базы. Однако на пути к полноценному внедрению цифровых инструментов сохраняется целый ряд системных барьеров, ограничивающих эффективность и устойчивость данной сферы [4].

Несмотря на внедрение отдельных цифровых решений — таких как Единая автоматизированная информационная система органов внутренних дел (ЕАИС ОВД), базы дактилоскопии и криминалистические платформы — Казахстан пока не располагает централизованной цифровой экспертной экосистемой, охватывающей все стадии работы с электронными уликами. Отсутствие полноценных цифровых лабораторий в ряде регионов, нехватка специализированного оборудования (в том числе для дешифровки, извлечения и сохранения информации) создают зависимость от внешних поставщиков и замедляют обработку улик.

Кроме того, отсутствует единая государственная платформа для хранения цифровых доказательств с обеспечением их юридически значимого времени фиксации, идентификации источника и процедурной верификации [5].

Законодательство Республики Казахстан не содержит специального закона о цифровых уликах или единой главы в Уголовно-процессуальном кодексе, регламентирующей их статус, допустимость, механизмы сбора и хранения. Имеются лишь разрозненные положения в ряде ведомственных актов и подзаконных нормативов.

Это порождает ряд правовых проблем:

- отсутствие чётких критериев допустимости цифровых доказательств;
- трудности с подтверждением аутентичности и целостности улик;
- невозможность стандартизировать работу экспертных учреждений и следственных органов при обращении с цифровыми носителями;
- риск признания цифровых данных недопустимыми в суде из-за нарушений процедуры [6].

Для преодоления указанных пробелов требуется разработка комплексной нормативной модели, включающей правовую дефиницию цифровой улики, регламент цепочки хранения (*chain of custody*), допустимость ИИ-анализов, а также обеспечение защиты персональных данных в ходе экспертизы.

Вопрос подготовки специалистов по цифровой криминалистике остаётся остроактуальным. На сегодняшний день в вузах Казахстана не существует полноценной магистерской или докторской программы, ориентированной исключительно на цифровую судебную экспертизу. Специалисты проходят обучение в рамках смежных дисциплин — информационной безопасности, криминалистики, судебной экспертизы, но без должной цифровой специализации.

Также недостаточна методическая обеспеченность — отсутствуют национальные

руководства по обращению с цифровыми следами, нет глоссариев, адаптированных к УПК, не разработаны алгоритмы судебного допроса экспертов в области цифровых доказательств [7].

Казахстан пока не является активным участником международных платформ по цифровой криминалистике. Это ограничивает доступ к:

- глобальным базам данных (в том числе INTERPOL, EUROPOL, UNODC),
- международным методическим протоколам (например, ENFSI BPG, ISO 27041–27043),
- программам сертификации и обмена опытом с ведущими экспертами.

Для обеспечения полноценной интеграции необходимо:

- заключение соглашений о признании цифровых экспертных заключений,
- участие в международных консорциумах,
- подключение к цифровым каналам обмена e-evidence [7].

Цифровая криминалистика в современных условиях представляет собой неотъемлемую часть системы правосудия, охватывающую широкий спектр направлений — от сбора и анализа электронных следов до международного обмена цифровыми уликами. Международная практика демонстрирует уверенное движение к технологически оснащённой, институционально оформленной и нормативно стандартизированной модели цифровой судебной экспертизы. Такие страны, как США, Великобритания, Германия, Сингапур и ОАЭ, выстраивают комплексные стратегии, где цифровая криминалистика рассматривается не как вспомогательный инструмент, а как основа для легитимного и доказательного уголовного преследования в цифровую эпоху [8].

Для Республики Казахстан данное направление открывает как значительные возможности, так и масштабные вызовы. С одной стороны, страна демонстрирует стремление к цифровой модернизации, включая автоматизацию процессов, электронный документооборот и внедрение биометрических систем. С другой — сохраняются институциональные пробелы, в частности отсутствие единой нормативной базы, недостаточная подготовка кадров, слаборазвитая научно-методическая школа и фрагментарное участие в международных цифровых платформах [9].

Развитие цифровой криминалистики в Казахстане требует комплексного подхода, включающего:

- выработку национальной стратегии в данной области;
- адаптацию международных стандартов ISO и ENFSI к казахстанскому праву;
- подготовку специализированных экспертов;
- нормативную легализацию цифровых доказательств как полноправного элемента уголовного процесса;
- институциональное включение Казахстана в международную экспертную сеть [10].

Таким образом, цифровая криминалистика в Казахстане должна стать не просто откликом на вызовы времени, а одной из приоритетных сфер правового и научного развития. Только при условии междисциплинарной интеграции, правовой устойчивости и международной кооперации республика сможет выстроить модель цифровой криминалистики, соответствующую стандартам XXI века и способную обеспечить эффективность, достоверность и справедливость в цифровом правосудии.

Список использованной литературы:

1. Кейси, Э. Цифровые доказательства и компьютерная преступность: руководство для следователей и экспертов / Э. Кейси. — М.: Академический проект, 2013. — 540 с.
2. ISO/IEC 27037:2012. Руководство по идентификации, сбору, получению и сохранению цифровых доказательств. — Женева: Международная организация по стандартизации, 2012. — 28 с.

3. ENFSI. Руководство по лучшим практикам при проведении судебных экспертиз в области цифровых технологий. — Брюссель: Европейская сеть судебных научных институтов (ENFSI), 2021. — 36 с.
4. Мухамеджанов, А. Х. Криминалистика: учебник для вузов / А. Х. Мухамеджанов. — Алматы: Қазақ университеті, 1999. — 432 с.
5. Айтмугамбетов, Т. К. Теоретические основы расследования преступлений / Т. К. Айтмугамбетов. — Алматы: Жеті жарғы, 2005. — 512 с.
6. Төреғожина, Г. Ж. Цифрлық дәлелдемелер және олардың дәлелдеу процесіндегі рөлі / Г. Ж. Төреғожина. — Алматы: Заң әдебиеті, 2022. — 244 б.
7. Сарсенбаев, М. К. Информационная безопасность и цифровая криминалистика / М. К. Сарсенбаев. — Астана: НИЦ Права, 2020. — 368 с.
8. Конвенция о киберпреступности (Будапештская конвенция). — Принята Советом Европы 23 ноября 2001 г. — Режим доступа: <https://coe.int>
9. Национальный институт стандартов и технологий. Руководство по цифровой криминалистике. — Гейтерсберг: NIST, 2020. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://csrc.nist.gov>
10. Управление ООН по наркотикам и преступности. Комплексное исследование киберпреступности. — Вена: Управление Организации Объединённых Наций по наркотикам и преступности, 2013. — 320 с.

УДК 343.2

Куаналиева Г.А.¹, Ергазин А.Д.²

¹Қонаев университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru

²Қонаев университетінің 2-курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: mamu.a@mail.ru

ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ АРНАУЛЫ СУБЪЕКТІНІҢ ҰҒЫМЫ

Аңдатпа. Қылмыстық құқық саласында кең талқыланатын әрі өзекті мәселелердің бірі — қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісі. Бұл ұғымды жан-жақты зерттеу айрықша маңызға ие. Арнаулы субъектінің әлеуметтік-саяси және құқықтық сипаттарын дұрыс анықтау сот үкімдерін әділ шығару, жаза түрін дұрыс белгілеу, сондай-ақ жасалған әрекеттің (не әрекетсіздіктің) қоғамға қаншалықты қауіпті екенін бағалау тұрғысынан өте маңызды. Сот-тергеу тәжірибесінде арнаулы субъектіні дәл анықтамау салдарынан заң бұзушылықтар жиі кездеседі.

Арнаулы субъектілерге қатысты жауапкершілік көзделген қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары — арнаулы субъектісі бар құрамдар деп аталады. Қылмыстық заңнамадан мұндай нормалар жиі ұшырасады. Арнаулы субъект ретінде тек құқық бұзушылықты тікелей жасаушы — орындаушы тұлғалар танылады. Арнаулы белгілері жоқ өзге тұлғалар тек қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысушылар ретінде қарастырылады.

Көп жағдайда арнаулы субъектінің сипаттары қылмыстық құқық бұзушылықтың нақты құрамын сипаттайтын заң нормасының өзінде нақты көрсетіледі. Ал кейбір жағдайларда бұл белгілер заң нормасының диспозициясында тұспалдап беріледі де, оларды түсіндіру арқылы анықтау қажет болады.

Арнаулы субъектінің сипаттары кей жағдайларда жасалған қылмыстың қоғамға қауіптілік деңгейін арттырып, құқық бұзушылықты ауырлататын немесе жеңілдететін мән-жай ретінде қарастырылуы мүмкін. Бұл өз кезегінде қылмыстың негізгі құрамының сараланған түріне айналуына себеп болады.

Кілт сөздер: қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыстық құқық бұзушылық құрамы, қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі, жеке тұлға, арнаулы субъект.

ПОНЯТИЕ СПЕЦИАЛЬНОГО СУБЪЕКТА В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Аннотация. Одним из наиболее широко обсуждаемых и актуальных вопросов в области уголовного права является конкретный субъект уголовного преступления. Всестороннее изучение этой концепции имеет особое значение. Правильное определение социально-политических и правовых особенностей конкретного субъекта имеет большое значение для вынесения справедливого приговора, правильного определения вида наказания, а также оценки степени общественной опасности совершенного деяния (бездействия). В судебно-следственной практике нарушения закона зачастую происходят из-за отсутствия точной идентификации конкретного субъекта.

Уголовные правонарушения, предусматривающие ответственность в отношении конкретных субъектов, называются правонарушениями с конкретным субъектом. Подобные нормы часто нарушаются уголовным законодательством. Специальными субъектами признаются только лица, непосредственно совершившие или осуществляющие преступление. Иные лица, не имеющие особых признаков, рассматриваются только как соучастники уголовного преступления.

В большинстве случаев признаки конкретного субъекта четко указаны в самой правовой норме, описывающей конкретный состав уголовного правонарушения. В некоторых случаях эти признаки подразумеваются в диспозиции правовой нормы и требуют определения путем толкования.

Признаки специального субъекта в отдельных случаях могут рассматриваться как отягчающие или смягчающие обстоятельства, повышающие степень общественной опасности совершенного преступления. Это, в свою очередь, приведет к трансформации основного состава преступления в дифференцированный вид.

Ключевые слова: уголовное правонарушение, состав уголовного правонарушения, субъект уголовного правонарушения, физическое лицо, специальный субъект

THE CONCEPT OF A SPECIAL SUBJECT IN CRIMINAL LAW

Abstract. One of the significant and widely discussed topics in criminal law is the concept of the special subject of a criminal offense. The study of this legal institution plays an important role in criminal law science.

Accurate identification of the socio-political and legal characteristics of the special subject is essential for the proper legal classification of the offense, the fair imposition of punishment by the court, and for an objective assessment of the degree of public danger posed by the committed act (or omission) and the personality of the offender. Mistakes in determining the special subject often lead to legal gaps and violations in judicial and investigative practice.

Offenses that require a special subject form what are known as offenses with a special subject. There are numerous such provisions in criminal legislation. In these cases, only the person who directly commits the criminal act-the perpetrator-can be considered a special subject. Individuals who do not possess the characteristics of a special subject may only act as accomplices.

In many instances, the features of the special subject are explicitly stated in the provision of the criminal law that defines a specific offense. In other cases, these characteristics are implied and determined through legal interpretation of the relevant article.

In certain situations, the attributes of a special subject may increase the public danger of the criminal act, thereby transforming the basic elements of the offense into an aggravated (qualified) form. In other cases, they may be viewed as circumstances that mitigate criminal liability.

Key words: criminal offense, the composition of a criminal offense, the subject of a criminal offense, a natural person, a special subject

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі деген түсінік Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде (ҚРҚК) арнайы құқық нормасы ретінде белгіленбеген. Бұл анықтаманы қылмыстық құқық теориясы түсіндіреді.

Профессор А.Н.Ағыбаевтың пікірінше: "Қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып қоғамға қауіпті іс-әрекет жасаған және заңға сәйкес сол үшін қылмыстық жауаптылықты көтеруге қабілетті адам танылады" [1, 57 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі, қылмыстық құқық бұзушылық құрамының бір элементі болып табылады. Сондықтан да қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі қылмыстық жауаптылықтың бірден бір негізін құрайтын өзекті мәселелердің бірі.

"Қылмыс субъектісі құқықтық ұғымды білдіреді және қылмыс жасаған адамның заңды сипаттамасын анықтайды; ол тек әлеуметтік қауіпті әрекетті жасаған адамға қатысты қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін қажет белгілермен (жеке тұлға, жас, ақыл-ой) шектеледі, олар қылмыс жасаған адам белгілерінің аз ғана бөлігін құрайды" [2, 270 б.].

Қылмыстық-құқықтық мағынада қылмыстық құқық бұзушылық субъектісі ұғымы ерекше мазмұнға ие. Субъектінің кем дегенде бір міндетті белгісінің болмауы қылмыстық жауапкершілікті жоққа шығарады.

"Қылмыс субъектісі - бұл қылмыстық-құқықтық қорғау объектісіне қол сұғатын және ол үшін жауап бере алатын адам. Қылмыс субъектісінің белгілері қылмыс құрамының элементтерінің бірін құрайды. Қылмыс жасаған адамның белгілі бір субъективті белгілерінің болуы қылмыстық жауапкершілік шарты ретінде де қарастырылуы мүмкін" [3, 114 б.].

Қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің жалпы және арнаулы белгілері бар. Жалпы белгілер: қылмыстық жауапкершілікті көтеруге қабілетті жасқа жету (ҚРҚК 15-бап), есі дұрыстық және жеке тұлға яғни адам. "Қылмыстық құқық бұзушылық жасаған уақытта он алты жасқа толған есі дұрыс жеке тұлға қылмыстық жауаптылыққа жатады" [4].

Аталған жалпы белгілермен қатар, қосымша белгілерді қажет ететін қылмыстық құқық бұзушылық құрамдары бар. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің баптарында көрсетілген қосымша белгілер (азаматтығы, жынысы, кәсібі, лауазымдық жағдайы және т.б.).

Мысалы, сайлау құжаттарын, референдум құжаттарын бұрмалау немесе дауыстарды дұрыс есептемеу қылмысының (151-бап) субъектісі болып тек қана осы бапта арнайы көрсетілген - арнаулы адамдар ғана бола алады. Еңбекті қорғау қағидаларын бұзу (156-бап) субъектісі болып лауазымды адам танылады. Мемлекеттік құпияларды заңсыз жинау, тарату, жария ету (185-бап) жариялаудың субъектісі болып тек сол құпия сеніп тапсырылған адам танылады. Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтың құрамының ерекшелігі сол, мұндай қылмыстық құқық бұзушылықтарды арнаулы атағы, лауазымы, белгілері жоқ кез келген адам істей алмайды. Жоғарыда айтылған сайлау комиссиясының мүшелері, лауазымды адамдар немесе дәрігерлік атақтар арнаулы белгілерді көрсетеді. Сонымен, қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісі дегеніміз субъектінің жалпы белгілерімен (есі дұрыстық, белгілі бір жасқа толу) бірге Қылмыстық кодекстің Ерекше бөліміндегі тиісті нормаларда көрсетілген қосымша - арнаулы белгілері бар адамдарды айтамыз.

Қолданылып жүрген қылмыстық заңда қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісі туралы жалпы ұғым берілмеген. Қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісін сипаттайтын белгілер Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің тиісті қылмыстық-құқықтық нормаларының диспозицияларында көрсетілген. Кейбір жағдайларда заң шығарушы арнаулы субъектісі бар қылмыстық-құқықтық нормаларды жеке тарауларға біріктіреді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөліміндегі кейбір

тараулардың атауынан, сол тараудағы арнаулы субъектінің белгілері бар баптар жинақталғанын байқауға болады. Мәселен, 12-тарау. Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар; 15-тарау. Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтар; 18-тарау Әскери қылмыстық құқық бұзушылықтар.

Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтарды көп жағдайда медицина саласының мамандары жасайды. Н.С.Жетібаевтің пікірінше, "Медицина саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың субъектісі арнаулы субъект қатарында орын алады. Медицина қызметкерлерінің қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері олардың субъектісінің ерекше мәртебесімен және кәсіби қызметінің әлеуметтік мәнімен анықталады. Медицина қызметі саласында қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің белгілерін анықтау барысында анықтаушы фактор ретінде заңмен белгіленген медициналық көмек көрсету болуы тиіс" [5].

Ал мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтардың ерекшелігі сол, мұндай қылмыстарды тек қана мемлекеттік органның лауазым иесі немесе қызметшісі болып тағайындалған адамдар ғана қызмет бабын пайдалану арқылы істей алады. Бұл санатқа жатпайтын адамдар қызмет бабындағы қылмыстардың объективтік жағының белгілерін орындауы мүмкін емес. Сондай-ақ әскери қылмыстық құқық бұзушылықтың субъектісі болып тек қана әскери қызметшілер, әскери қызмет атқаруға міндеттілер ғана саналады.

Кейбір жағдайда арнаулы субъектінің белгісі Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің нақты нормаларында көрсетілмегенімен, ондай белгіні заңды грамматикалық, логикалық, жүйелі түсіндірудің негізінде анықтауға болады. Заңды түсіндіру жолымен біз бұл жерде қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісіне тән белгіні анықтаймыз. Кейбір нормалар бойынша қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісін анықтау үшін заң шығарушы белгілі бір мемлекеттік жүйе қызметкерлеріне тән сипаттаманы береді. Мысалы, Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімінің 17-тарауы бойынша Сот төрелігіне және жазалардың орындалу тәртібіне, конституциялық іс жүргізуге қарсы қылмыстық құқық бұзушылықтардың бірнеше нормалары әділ соттылыққа қоса осы органның лауазымды адамдарының анықтаушы, тергеуші, прокурор, судья - істейтін қылмыстық құқық бұзушылық туралы көрсетіп, олардың қылмыстық жауаптылығын белгілеген.

В.С. Орловтың пікірінше, арнаулы субъекті деп ҚК-тің баптарының диспозициясында қосымша белгілері мен ерекшеліктері бар жеке тұлғалар жатқызылады [6, 138 б.].

В.В. Устименконың пікірінше арнаулы субъекті деп арнайы және қосымша белгілері бар жеке тұлғалар танылады [7, 8-9 бб.].

Заң әдебиеттерінде қылмыстық құқық бұзушылықтың арнаулы субъектісінің ұғымы мен белгілерінің анықтамасына байланысты бірыңғай көзқарас жоқ дей келе, Р.О. Орымбаев, "тиісінше арнаулы субъект, субъектінің жалпы қажетті белгілерінен (есі дұрыстық, белгілі бір жасқа толу) басқа аталған қылмысты жасағаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тарту мүмкіндігін шектейтін ерекше, қосымша белгілерді иеленген тиісті адам танылады", – деді [8, 39-46 бб.].

Қылмыстың арнаулы субъектісін топтастыруда әртүрлі көзқарастар бар. М.Н. Сыздықов арнаулы субъект белгілерін төрт топқа бөлді: азаматтық-құқықтық жағдайын сипаттайтын белгілер, демографиялық белгілер, лауазымдық жағдайын, атқаратын жұмысын және кәсібін сипаттайтын белгілер, бұрынғы қоғамға қарсы іс-әрекетімен немесе қылмыстарды бірнеше рет жасауымен сипатталатын белгілер.

С.С. Молдабаев және С.М. Рахметов арнайы субъектінің келесідей белгілерін сипаттайды: субъектінің жәбірленушімен өзара қатынасын сипаттайтын белгілер, физиологиялық және демографиялық қасиетін сипаттайтын белгілер, құқықтық жағдайын немесе әлеуметтік рөлін сипаттайтын белгілер.

А.Н. Ағыбаев арнайы субъектіні жоғарыға ұқсас бірқатар белгілері бойынша топтастырады [9, 90 б.].

Ресей ғалымы Г.Н. Борзенков арнаулы субъектіні белгілері бойынша мынадай үлкен үш топқа бөледі: 1) құқықтық жағдайы; 2) тұлғаның тәндік қасиеті; 3) субъектінің жәбірленушімен өзара қарым-қатынасы [10].

Арнаулы субъектінің белгілерін шартты түрде төмендегідей топтастыруға болады:

1. Мемлекеттік құқылық жағдайы бойынша: Қазақстан Республикасының азаматы, шетелдіктер және азаматтығы жоқ адам (175, 176-баптар).

2. Демографиялық белгілері бойынша: Кінәлінің жынысына қарай (120, 121, 123-баптар); жас мөлшері (122, 124-баптар).

3. Отбасылық туыстық қатынастары бойынша: Ата-аналар (139-бап), жұбайлар (140-бап), қамқоршы (142-бап), денсаулық жағдайы - АИТВ/ ЖИТС, соз ауруларымен ауыратын адамдар (117, 118-баптар).

4. Қызмет жағдайы жөніндегі адамдар (361, 362, 363, 360, 366, 367, 368, 369, 370, 371-баптар); әскери қызметшілер (437-466 баптар).

5. Арнаулы мемлекеттік жүйелерде лауазымдық жағдайына байланысты қызмет атқарғандар - прокурор, судьялар (412, 413, 418-баптар).

6. Кәсіби міндетіне қарай: медицина қызметкерлері (317-бап); дәрігер (320-бап) және т.б.

Қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде субъектінің арнаулы белгілерін дұрыс ажырата білу өте маңызды.

Біріншіден, егер қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің қосымша белгілері негізгі құрамның мазмұнымен қамтылса, онда олар міндетті санатқа жатады және қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде маңызды әсер етеді.

Екіншіден, егер қылмыстық құқық бұзушылық субъектісінің қосымша белгілері ауырлататын мән-жайлары бар құрамының негізгі белгілері болып табылса, олар ауырлататын мән-жайларда жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау үшін міндетті болады.

Үшіншіден, олар нақты белгілер ретінде көрініс тапса, сот оларды жаза тағайындау кезінде ескеруі керек.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық кодекске түсіндірме (Жалпы және Ерекше бөлім) - Алматы, 2015. - 768 б.
2. Павлов В.Г. Субъект преступления. СПб.: Издательство "Юридический центр Пресс", 2001. - 325 с.
3. Уголовное право России. Части Общая и Особенная: учебник / Под ред. А. И. Рарога. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. - 314с.
4. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 3 шілдедегі № 226-V ҚРЗ. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000226/k14226_.htm//
5. Медициналық қылмыстық құқық бұзушылықтар субъектісінің кейбір ерекшеліктері // <https://articlekz.com/kk/article/17201>
6. Орлов В.С. Субъект преступления по советскому уголовному праву. -М.: Юридическая литература, 1958. - 260 с.
7. Устименко В.В. Специальный субъект преступления. - Киев: Изд-во Вища школа, 2000. - 104 с.
8. Орымбаев Р. Специальный субъект преступления. - Алма-Ата: Изд-во Наука Каз ССР, 1991. - 155 с.
9. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқық. Жалпы бөлім: оқу құралы / А.Н.Ағыбаев. 2-бас. - Алматы: Қазақ университеті, 2018. - 282 б.
10. Борзенков В.А. Специальный субъект. - [http:// www. ru/](http://www.ru/) 2006. 05. 18.

УДК 343.9

Куаналиева Г.А.¹, Несіпбаев Е.Қ.²¹ Университет Кунаева, г. Алматы, Республика Казахстан,
e-mail: kuanalieva.guldanakz@mail.ru² Магистрант 2-курса Университета Кунаева,
г. Алматы, Республика Казахстан**ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ПРЕСТУПЛЕНИЙ**

Аннотация. Данная статья посвящена комплексному анализу проблемы предупреждения экономических преступлений в современных условиях. В ней рассматриваются ключевые факторы, способствующие росту преступности в экономической сфере: правовые пробелы, коррупция, низкий уровень финансовой грамотности, а также влияние теневой экономики и цифровизации. Освещены основные направления профилактики: совершенствование уголовного законодательства Республики Казахстан, институциональное развитие специализированных правоохранительных органов, внедрение современных информационно-аналитических систем и межведомственного взаимодействия. Особое внимание уделяется роли Агентства финансового мониторинга, налоговых и антикоррупционных органов, а также участию гражданского общества и бизнеса в формировании культуры законопослушности. На основе статистических данных и экспертных оценок сформулированы предложения по повышению эффективности системы предупреждения, включая снижение теневой экономики, развитие комплаенс-контроля и усиление индивидуальной профилактики. Авторы обосновывают необходимость комплексного и скоординированного подхода к предупреждению экономических правонарушений как важнейшего условия устойчивого развития и обеспечения экономической безопасности государства.

Ключевые слова: экономические преступления, предупреждение, теневой сектор, финансовая безопасность, уголовная политика, Казахстан, профилактика.

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТАРДЫҢ АЛДЫН АЛУ

Аңдатпа. Мақалада қазіргі кезеңдегі экономикалық қылмыстардың алдын алу мәселесіне кешенді талдау жасалады. Экономикалық құқық бұзушылықтардың өсуіне ықпал ететін негізгі факторлар – заңнамалық олқылықтар, сыбайлас жемқорлық, қаржылық сауаттылықтың төмендігі, көлеңкелі экономиканың әсері және цифрлық технологиялардың дамуымен байланысты қауіптер қарастырылады. Мақалада Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасын жетілдіру, құқық қорғау органдарының институционалдық әлеуетін арттыру, ақпараттық-талдамалық жүйелерді енгізу және ведомствоаралық өзара іс-қимылды нығайту сияқты алдын алу шаралары сипатталады. Қаржылық мониторинг агенттігінің, салық және сыбайлас жемқорлыққа қарсы құрылымдардың, сондай-ақ азаматтық қоғам мен бизнестің заңға бағынушылық мәдениетін қалыптастырудағы рөлі ерекше атап өтіледі. Авторлар статистикалық деректер мен сараптамалық бағалаулар негізінде экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу жүйесінің тиімділігін арттыру жөнінде ұсыныстар ұсынады. Оның ішінде көлеңкелі экономиканы қысқарту, ішкі бақылау (комплаенс) жүйелерін дамыту және жеке профилактиканы күшейту ұсынылады. Экономикалық қылмыстардың алдын алуда кешенді және үйлестірілген тәсілдің маңыздылығы дәлелденеді.

Кілт сөздер: экономикалық қылмыстар, алдын алу, көлеңкелі экономика, қаржылық қауіпсіздік, қылмыстық саясат, Қазақстан, профилактика.

PREVENTION OF ECONOMIC CRIMES

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the problem of preventing economic crimes in the context of contemporary socio-economic challenges. It examines key contributing factors to the growth of economic criminality, including legislative loopholes, corruption, low financial literacy, and the impact of the shadow economy and digitalization. The paper outlines major prevention strategies, such as improving Kazakhstan's criminal legislation, strengthening institutional capacity of specialized law enforcement bodies, implementing modern analytical tools and technologies, and enhancing inter-agency cooperation. Special attention is given to the role of the Financial Monitoring Agency, tax and anti-corruption bodies, and the involvement of civil society and business in fostering a culture of lawfulness. Based on statistical data and expert evaluations, the article proposes measures to improve the efficiency of the crime prevention system, including reducing the informal sector, developing compliance control in enterprises, and reinforcing individual preventive actions. The author concludes that an integrated and coordinated approach is essential to reduce economic crime and ensure national economic security and sustainable development.

Key words: economic crime, prevention, shadow economy, financial security, criminal policy, Kazakhstan, compliance, risk mitigation.

Экономические преступления представляют серьезную угрозу как экономической стабильности, так и национальной безопасности государства. По мере усложнения финансовых отношений и цифровизации экономики масштабы таких преступлений неуклонно растут. Согласно глобальному обзору РwС, уровень экономических преступлений и мошенничества в мире остается рекордно высоким, оказывая беспрецедентное влияние на бизнес [1]. В этих условиях вопрос предупреждения экономической преступности приобретает особую актуальность. Эффективная профилактика финансово-экономических правонарушений позволяет снизить ущерб для бюджета и общества, укрепить доверие к институтам и обеспечить устойчивое развитие. Значимость превентивных мер обусловлена тем, что предупреждение преступлений экономической направленности значительно менее затратно, чем последующее расследование и возмещение ущерба. В современный период, характеризующийся глобальными кризисами и технологическими вызовами, выстраивание действенной системы предупреждения экономических преступлений является одной из приоритетных задач государственных органов.

Причины экономической преступности носят комплексный характер и связаны как с пробелами в системе управления экономикой, так и с социально-правовыми факторами. Структурные диспропорции и правовые пробелы. Анализ показывает, что первостепенное значение имеют противоречия в экономике и недостаточная организованность отдельных отраслей хозяйства. Пробелы и коллизии в законодательстве, несоответствие правовой базы современным экономическим реалиям ослабляют контроль и создают лазейки для злоумышленных действий. Слаборазвитость правового регулирования, отставание норм от быстрых изменений рынка ведут к тому, что многие противоправные схемы остаются вне своевременного реагирования. Кроме того, коррупция и теневые связи усугубляют проблему: нередко криминальные структуры срачиваются с представителями власти и бизнеса, что позволяет преступникам избегать наказания. Такая сращенность, особенно при низкой неотвратимости наказания, создаёт ощущение безнаказанности и толкает на новые правонарушения.

Важную роль играют и общесоциальные условия. Неразвитость правосознания и низкая финансовая грамотность населения приводят к толерантности в отношении «теневой» экономической активности [2]. Рост материальных потребностей на фоне имущественного расслоения формирует у части граждан стремление получить быструю прибыль любыми средствами. Отмечается своего рода анномия – кризис ценностей, когда официально провозглашенные стандарты потребления недостижимы для большинства легальным путем.

В таких условиях некоторые лица оправдывают для себя незаконные способы обогащения. Кроме того, снижение доверия общества к правоохранительной системе и убежденности в неотвратимости наказания подрывает превентивный эффект закона. Теневая экономика выступает питательной средой экономической преступности: по оценкам, ее объем достигает десятков процентов от ВВП, что создает финансовую базу для организованной преступности. Большой удельный вес неформального сектора (по разным данным, от 25% до 40% экономики) способствует укоренению противоправных практик и уклонению от уплаты налогов, усиливая криминогенные тенденции.

Отдельно следует упомянуть технологические и конъюнктурные факторы. Развитие цифровых финансовых инструментов и электронной коммерции привело к появлению новых видов экономических махинаций (например, кибермошенничества, незаконные финансовые пирамиды онлайн). Экономические потрясения и кризисы также повышают риск: так, в период пандемии наблюдался всплеск инвестиционно-финансовых пирамид в Казахстане – количество зарегистрированных дел по финансовым пирамидам выросло с 24 в 2019 году до 180 в 2020 году [3]. Это свидетельствует о том, что мошенники активно пользуются уязвимым положением граждан и недостатками надзора в нестабильных условиях. Таким образом, причинный комплекс экономической преступности охватывает пробелы в регулировании, коррупцию, социальное неравенство, правовой нигилизм и конъюнктурные вызовы, которые в совокупности создают условия, благоприятствующие совершению преступлений в экономической сфере.

Предупреждение экономических преступлений требует многоуровневого воздействия – от совершенствования законодательства до просветительской работы с населением. Законодательные меры. Государство последовательно укрепляет нормативную базу борьбы с правонарушениями в экономике. Уголовный кодекс Республики Казахстан содержит специальную главу, посвященную преступлениям в сфере экономической деятельности, включающую десятки составов преступлений (от незаконного предпринимательства до отмывания денег) [4]. Эти нормы устанавливают ответственность за уклонение от налогов, финансовые махинации, коррупционные экономические деяния и др., создавая правовую основу для пресечения противоправных действий. Помимо Уголовного кодекса, приняты специальные законы по противодействию легализации доходов, борьбе с коррупцией, защите конкуренции и т.д. В соответствии с международными стандартами внедряются требования финансового мониторинга, обязательного контроля подозрительных транзакций в банковском секторе, раскрытия информации о бенефициарных владельцах компаний. Например, при поддержке международных организаций Казахстан разрабатывает систему реестра бенефициарного владения, что повысит прозрачность корпоративных структур и затруднит скрытие преступных доходов [5]. Совершенствование законодательства идет и по пути декриминализации отдельных экономических проступков, когда менее опасные нарушения переводятся в разряд административных, особенно если ущерб возмещен. Такой подход, инициированный главой государства, направлен на недопущение неоправданного уголовного преследования предпринимателей за незначительные нарушения и концентрирование усилий на тяжких преступлениях [6]. Одновременно ужесточаются нормы за организованные и повторные хищения, крупные мошенничества – закон предусматривает более строгие санкции для преступлений, наносящих значительный ущерб экономике.

В системе государственных органов созданы специализированные структуры для борьбы с экономической преступностью. Еще в конце 1990-х было образовано отдельное финансово-экономическое подразделение – налоговая полиция, задачами которой прямо назывались предупреждение, выявление и расследование преступлений, связанных с неуплатой налогов и другими ущербами государству. В последующем данная служба эволюционировала: сегодня ее функции выполняет Агентство финансового мониторинга (АФМ) Республики Казахстан – центральный орган, непосредственно подчиненный Президенту, ответственный за противодействие отмыванию денег и за раскрытие финансово-экономических правонарушений. В структуре АФМ действуют два основных подразделения:

подразделение финансовой разведки, занимающееся мониторингом подозрительных финансовых операций (борьба с легализацией преступных доходов), и Служба экономических расследований – оперативно-следственные подразделения, пресекающие экономические преступления (незаконный бизнес, мошенничество, контрабанда, финансовые пирамиды и т.д.). Наличие специализированного органа позволяет сконцентрировать экспертизу и ресурсы на экономической преступности, улучшить межведомственную координацию. Кроме того, важную роль играют подразделения Анतिकоррупционной службы, полиция по борьбе с кибермошенничеством, таможенные и налоговые органы – они совместно образуют механизм выявления экономических правонарушений на разных этапах (от финансовой разведки до силового пресечения).

Организационные меры включают также разработку государственных программ и планов по снижению теневого сектора и экономической преступности. К примеру, реализуются комплексные планы по сокращению доли теневой экономики (цель – снизить ее уровень до 15% ВВП) [7]. Создаются межведомственные рабочие группы и советы при прокуратуре, координирующие усилия всех правоохранительных структур в данной сфере. Внедряются современные технологии: для аналитической работы АФМ внедрило автоматизированные системы «Red Flags», позволяющие обрабатывать большие массивы финансовых данных и выявлять подозрительные транзакции в режиме реального времени. Использование таких IT-инструментов повышает эффективность раскрытия экономических преступлений, разгружает следователей от рутинного анализа и способствует проактивному выявлению схем до того, как ущерб станет необратимым. Организационно важны и меры по защите добросовестного бизнеса: действует мораторий на проверки малого бизнеса, предусмотрены механизмы освобождения от наказания при добровольном возмещении ущерба по некоторым экономическим статьям, что стимулирует правопослушное поведение.

Профилактика экономических правонарушений подразумевает не только работу правоохранительных структур, но и широкий комплекс превентивных действий.

Во-первых, ведется масштабная разъяснительная работа среди населения и предпринимателей. Государственные органы совместно с НПО проводят информационные кампании о рисках участия в финансовых пирамидах, о последствиях уклонения от налогов, разрабатывают памятки для бизнеса по соблюдению законодательства. Повышение финансовой грамотности граждан признано одним из ключевых направлений профилактики. Например, в Восточно-Казахстанской области практикуются волонтерские акции, интеллектуальные игры и конкурсы среди студентов и школьников на темы борьбы с финансовыми мошенничествами, с целью повысить уровень знаний молодежи о финансовой безопасности [8].

Во-вторых, внедряются комплаенс-программы в корпоративном секторе: крупные компании создают внутренние службы по предотвращению и обнаружению экономических правонарушений (службы безопасности, аудиторские подразделения), налаживают внутренний контроль и аудит. Государство мотивирует добросовестный бизнес – через Национальную палату предпринимателей – придерживаться принципов «Адал бизнес» («Честный бизнес») для формирования нулевой терпимости к коррупционным и иным незаконным практикам [8].

В-третьих, расширяется круг субъектов профилактики правонарушений. Новый проект закона о профилактике правонарушений в Казахстане предполагает вовлечение практически всех органов власти в превентивную работу – от органов образования до финансового регулятора. Предлагается трехуровневая система профилактики: общая (массовое правовое просвещение, экономическое образование), специальная (работа с группами риска – например, ранее судимыми за экономические преступления, недобросовестными должностными лицами) и индивидуальная профилактика (адресная работа с конкретными лицами, склонными к правонарушениям). Индивидуальная превенция может включать официальные предостережения, требование пройти обучение или прекратить участие в сомнительных схемах. Подобный комплексный превентивный подход

призван не допустить само преступление, «предварительно обезвредив» потенциальные угрозы.

Таким образом, система мер предупреждения экономических преступлений в Казахстане сочетает совершенствование законодательства, институциональное укрепление правоохранительных органов и широкий спектр профилактических инициатив, ориентированных на устранение причин и условий преступности.

В Казахстане экономические преступления имеют различную правовую природу – от должностных хищений до чисто «беловоротничковых» махинаций. Статистика показывает, что наиболее распространенными видами являются: 1) фиктивное предпринимательство и лжепредпринимательство – например, выписка счетов-фактур без реального выполнения работ (в первом полугодии 2023 г. выявлено 95 таких эпизодов); 2) создание финансовых пирамид – 64 случая за тот же период; 3) незаконное предпринимательство и незаконная банковская деятельность – 39 случаев [9]. Кроме того, значительную долю составляют преступления в налоговой сфере (уклонение от уплаты налогов, сокрытие доходов), коррупционные преступления экономической направленности (растраты, взятки в сфере государственных закупок), контрабанда и теневой оборот подакцизных товаров (например, незаконная торговля алкоголем и табаком).

Распределение экономической преступности по регионам неравномерно. Традиционно город Алматы как крупнейший финансовый центр показывает наибольшее число регистрируемых преступлений: за 6 месяцев 2023 года в Алматы зарегистрировано 66 экономических правонарушений [9]. Также относительно высокие показатели отмечаются в крупных городах – Шымкенте (32 случая) и промышленно развитой Павлодарской области (31 случай) [9]. Напротив, в ряде менее экономически активных регионов уровень подобных преступлений минимален: например, в Акмолинской и Улытауской областях за полугодие зафиксировано всего по 4 случая [9]. Такая география в целом коррелирует с концентрацией бизнеса и финансовых потоков – там, где выше деловая активность, выше и риски экономических правонарушений. В то же время, регионы с преобладанием аграрного сектора или небольшим количеством крупных предприятий демонстрируют более низкий уровень экономической преступности.

Государственные органы отмечают определенные успехи в выявлении и пресечении экономических преступлений. В частности, растет сумма возмещенного ущерба и конфискованных средств в доход государства. По данным Агентства финансового мониторинга, только за первое полугодие 2023 года государству возвращено свыше 21,7 млрд тенге, похищенных в результате экономических правонарушений [10]. Значительная часть этой суммы возмещается за счет возложения ответственности на организации и должностных лиц, а также через механизмы досудебного погашения ущерба. Отмечается рекордный объем предотвращенных потерь: в Восточно-Казахстанской области за 2024 год правоохранителями возмещено государству более 83% ущерба по экономическим делам [11]. Тем не менее, сохраняется высокая латентность (скрытость) экономической преступности – эксперты полагают, что официальная статистика отражает лишь малую долю реально совершаемых преступлений, многие факты финансовых злоупотреблений не выявляются в силу сложности их обнаружения и недостатка ресурсов на проверки.

В целом, текущая ситуация в Казахстане характеризуется постепенным снижением количественных показателей экономической преступности на фоне укрупнения масштабов хищений и усложнения используемых преступных схем. Принятые меры позволяют добиться определенных улучшений (сокращение числа эпизодов, снижение доли теневого ВВП до ~17% [7]), однако объем причиняемого экономического ущерба по-прежнему остается значительным. Это указывает на необходимость дальнейшего совершенствования системы предупреждения – чтобы преломить тенденцию и добиться устойчивого сокращения как числа преступлений, так и их последствий.

Борьба с экономическими преступлениями – это не исключительно удел силовых структур. В ней все активнее участвуют и другие государственные институты, выполняющие

превентивные функции. Органы финансового регулирования (Агентство по регулированию и развитию финансового рынка, Национальный Банк) внедряют нормативы внутреннего контроля для банков и кредитных организаций, отслеживают подозрительные операции, повышают требования к прозрачности банков и обменников. Налоговые органы через систему камерального контроля и электронных счет-фактур стараются выявлять схемы уклонения от налогов и пресекать их в ранней стадии (например, блокируя фиктивные счета-фактуры). Таможенные органы противодействуют экономической контрабанде, внедряя системы прослеживаемости товаров. Кроме того, значимы превентивные усилия органов образования и просвещения – в учебных программах появляются курсы финансовой грамотности, проводятся тематические уроки и акции (как отмечалось, даже конкурсы для молодежи по тематике противодействия мошенничеству [8]). Местные исполнительные органы (акиматы) также вовлечены: они взаимодействуют с правоохранителями в части выявления незаконной предпринимательской деятельности на местах, ведут учет и мониторинг проблемных предприятий, поддерживают программы легализации бизнеса. Новая инициатива Министерства внутренних дел по расширению субъектов профилактики предполагает, что практически каждый второй государственный орган будет нести ответственность за предупреждение правонарушений. Это включает, в частности, службу экономических расследований АФМ, органы опеки, комиссии по делам несовершеннолетних, информационные службы и др. Такой «всеобъемлющий» подход подчеркивает, что профилактика экономической преступности – задача комплексная, требующая участия всех институтов: от силовых ведомств до образовательных и общественных организаций.

На основании проведенного анализа можно выдвинуть ряд предложений, направленных на укрепление системы предупреждения экономической преступности в Казахстане. Эти предложения затрагивают совершенствование законодательства, усиление институтов и развития профилактических практик:

Совершенствование законодательной базы и правоприменения. Необходимо продолжить работу по актуализации уголовного и административного законодательства в экономической сфере. Следует четче разграничить понятия экономических проступков и преступлений, установив справедливые пороги привлечения к уголовной ответственности по налоговым и иным составам. Это позволит сосредоточить уголовное преследование на действительно общественно опасных деяниях, одновременно предотвращая неоправданное давление на добросовестный бизнес. Декриминализация менее тяжких нарушений должна сопровождаться развитием альтернативных мер ответственности – возмещением ущерба, штрафами, дисквалификацией, что создаст превентивный эффект без применения лишения свободы. Важно также устранить сохраняющиеся пробелы и противоречия в нормативных актах, о чем указывают специалисты. Требуется оперативно реагировать на новые экономические схемы – например, законодательным путем запретить завуалированные формы финансовых пирамид, ввести понятие крипто-активов в правовое поле для контроля операций с ними. Параллельно – усилить неотвратимость наказания за тяжкие экономические преступления: обеспечить неуклонное применение конфискации, повысить санкции за отмывание доходов и повторные финансовые аферы, чтобы преступники знали о неизбежных серьезных последствиях.

Правоохранительным органам целесообразно нарастить свой кадровый и технический потенциал для противодействия сложным экономическим схемам. В первую очередь, стоит продолжить автоматизацию аналитической работы. Внедрение современных Big Data-платформ, как уже делает АФМ, должно быть расширено: интеграция данных налоговых, таможенных, банковских и открытых источников с помощью искусственного интеллекта позволит в режиме реального времени видеть подозрительные закономерности (аномальные обороты, сложные цепочки сделок) и реагировать превентивно. Также рекомендуется создать единую государственную систему криминологического мониторинга экономики, которая бы непрерывно отслеживала показатели теневой экономики, налоговых

разрывов, коррупционных рисков и формировала прогнозы. Это поможет государству заблаговременно выявлять новые угрозы и принимать проактивные меры. Необходимо укреплять специализированные подразделения – приглашать в их ряды профессиональных бухгалтеров, аудиторов, ИТ-специалистов. Повышение квалификации следователей финансового профиля должно быть приоритетом: обучение методам финансового анализа, международным стандартам расследования (например, методикам forensic accounting) повысит качество расследований и профилактики.

Предупреждение экономических преступлений – сложная, но крайне важная задача, от решения которой зависит экономическая безопасность и устойчивое развитие государства. Проведенный анализ показал, что экономическая преступность имеет глубокие причины в виде системных экономических и социальных проблем, а ее проявления разнообразны и эволюционируют с развитием самой экономики. Поэтому противодействие данной угрозе требует комплексного и непрерывного подхода. Законодательное обеспечение, эффективная работа специализированных органов, устранение условий, порождающих преступность, – все эти элементы должны действовать согласованно. Только при наличии современной нормативной базы, высокопрофессиональных правоохранительных институтов и активной профилактики удастся добиться снижения уровня экономической преступности.

Список использованной литературы:

1. Глобальный обзор экономических преступлений, 2020 //pwc.com.
2. Причины и условия экономической преступности studfile.netstudfile.net.
3. В Казахстане вдвое вырос ущерб от экономических преступлений kz.kursiv.media.
4. Уголовный кодекс Республики Казахстан Кодекс Республики Казахстан от 3 июля 2014 года № 226-V ЗРК. // <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226>
5. Newsroom Support for Kazakhstan in establishing a beneficial ownership register //coe.intcoe.int.
6. Токаев указал на необходимость декриминализации экономических преступлений //zakon.kzzakon.kz.
7. Миллиардные потери и скрытый оборот - ВАП о теневой экономике в Казахстане // <https://ulysmmedia.kz/news/45123-milliardnye-poteri-i-skrytyi-oborot-vap-o-tenevoi-ekonomike-v-kazakhstane/>
8. Проблемы финансовых преступлений и теневой экономики подняли на форуме в ВКО //atameken.kzatameken.kz.
9. Комитет по правовой статистике Генеральной прокуратуры Республики Казахстан – статистические данные об экономических правонарушениях // <https://www.gov.kz/>
10. 97% экономических преступлений в РК совершено финансовыми пирамидами //total.kz.
11. Экономические преступления и финпирамиды: сколько дел возбудили в этом году в ВКО // inbusiness.kz.

ОӘЖ 363.1

Нұрыш З.З.¹, Сарсенбаева Б.Б.²¹ Қазақстан Республикасы ІІМ М.Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты,
e-mail: nurush.zina@mail.ru² Қазақстан Республикасы ІІМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы,
e-mail: hamudok@mail.r**ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕ КІНӘСІЗДІК ПРЕЗУМПЦИЯСЫ ПРИНЦИПІН ІСКЕ АСЫРУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Андатпа. Мақалада кінәсіздік презумпциясы қағидатының құқықтық сипаты Қазақстан Республикасының бүкіл қылмыстық процесінің негізін қалаушы және басқарушы бастауы ретінде қарастырылады. Қылмыстық процесте кінәсіздік презумпциясының құқықтық режимін айқындайтын заңнаманы одан әрі жетілдіру қажеттілігі өзекті болып отыр. Кінәсіздік презумпциясының қарсылас қылмыстық процесс жағдайында қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің әртүрлі аспектілеріне әсері қарастырылды. Тарих оны сақтаған кезде ғана қоғамның, экономиканың және саяси институттардың толыққанды дамуы мүмкін екенін дәлелдеді. Мақсаты кінәсіздік презумпциясының теориялық және нормативтік ережелерін зерделеу, тиісті нормаларды іске асырумен байланысты құқық қолдану практикасын жалпылау, сондай-ақ кінәсіздік презумпциясын реттеуді жетілдіру және құқық қорғау органдарының аталған құқық қолдану саласындағы практикалық қызметін оңтайландыру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар әзірлеу.

Қазақстан Республикасындағы қылмыстық процесте кінәсіздік презумпциясы қағидатын іске асыруды реттейтін заңнаманы одан әрі жетілдіру бойынша ұсыныстар берілді. Сонымен қатар, бүгінде бұл елдің ішкі құрылымы үшін ғана емес, оның халықаралық қабылдауы үшін де маңызды.

Қазірдің өзінде инвестициялар тек құқықтық құндылықтарға негізделген тұрақтылық бар елдерге бағытталатындығы аксиомаға айналды. Дәл осы мемлекеттер барлық халықаралық процестердің толыққанды қатысушылары болып табылады.

Кілт сөздер: кінәсіздік презумпциясы принципі, қылмыстық процесс, дәлелдемелердің қасиеттері, дәлелдемелер, сот тергеуі.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА ПРЕЗУМПЦИИ НЕВИНОВНОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. В статье правовой характер принципа презумпции невиновности рассматривается как основополагающее и управляющее начало всего уголовного процесса Республики Казахстан. Актуальной становится необходимость дальнейшего совершенствования законодательства, определяющего правовой режим презумпции невиновности в уголовном процессе. Рассмотрено влияние презумпции невиновности на различные аспекты доказывания уголовного судопроизводства в условиях противоборствующего уголовного процесса. История доказала, что полноценное развитие общества, экономики и политических институтов возможно только при его сохранении. Цель изучения теоретических и нормативных положений презумпции невиновности, обобщение правоприменительной практики, связанной с реализацией соответствующих норм, а также выработка предложений и рекомендаций по совершенствованию регулирования презумпции невиновности и оптимизации практической деятельности правоохранительных органов в данной правоприменительной сфере.

Даны рекомендации по дальнейшему совершенствованию законодательства, регулирующего реализацию принципа презумпции невиновности в уголовном процессе в Республике Казахстан. Кроме того, сегодня это важно не только для внутреннего

устройства страны, но и для ее международного восприятия.

Уже стало аксиомой, что инвестиции направляются только в страны с устойчивостью, основанной на правовых ценностях. Именно эти государства являются полноправными участниками всех международных процессов.

Ключевые слова: принцип презумпции невиновности, уголовный процесс, свойства доказательств, доказательства, судебное расследование.

SOME ISSUES OF THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF PRESUMPTION OF INNOCENCE IN CRIMINAL PROCEEDINGS

Abstract. In the article, the legal nature of the principle of presumption of innocence is considered as the fundamental and governing principle of the entire criminal process of the Republic of Kazakhstan. The need for further improvement of legislation defining the legal regime of the presumption of innocence in criminal proceedings is becoming urgent. The influence of the presumption of innocence on various aspects of proving criminal proceedings in the context of an opposing criminal process is considered. History has proved that the full-fledged development of society, economy and political institutions is possible only if it is preserved. The purpose is to study the theoretical and normative provisions of the presumption of innocence, generalize law enforcement practice related to the implementation of relevant norms, as well as develop proposals and recommendations to improve the regulation of the presumption of innocence and optimize the practical activities of law enforcement agencies in this law enforcement field.

Recommendations are given for further improvement of legislation regulating the implementation of the principle of presumption of innocence in criminal proceedings in the Republic of Kazakhstan. In addition, today it is important not only for the internal structure of the country, but also for its international perception.

It has already become an axiom that investments are directed only to countries with sustainability based on legal values. It is these States that are full participants in all international processes.

Key words: the principle of the presumption of innocence, criminal proceedings, properties of evidence, evidence, judicial investigation.

Кіріспе

Кінәсіздік презумпциясы - қазіргі қылмыстық процестің өзегі.

Кінәсіздік презумпциясы принципі жалпыланған формулада тұжырымдалған, онда қылмыс жасады деп айыпталған адам оның кінәсі заңда белгіленген тәртіппен дәлелденгенге дейін және соттың заңды күшіне енген үкімімен белгіленгенге дейін кінәсіз деп саналады. Тұжырымдамадан көріп отырғанымыздай, бұл қағида заңдылық, объективті шындық, тараптардың бәсекелестігі мен теңдігі, жариялылық, күдікті мен айыпталушыға қорғау құқығын қамтамасыз ету, сот төрелігін жүзеге асыру, судьялардың тәуелсіздігі және оларды тек заңға бағыну, дәлелдемелерді еркін бағалау, іс жүргізу әрекеттері мен шешімдеріне шағымдану қағидаттарымен тығыз байланысты.

Өзінің табиғи, бөлінбейтін және иеленетін құқықтары мен бостандықтарының кешені бар адам біздің мемлекетімізде заңнамалық актілерді регламенттеуде ғана емес, сонымен бірге нақты өмірлік жағдайларда да негізгі негізге айналады. Біздің ойымызша, бұл саясатқа - республикадағы демократиялық қатынастарды дамытудың құқықтық бағытына ықпал етеді. Қазақстан үшін таңдалған жолдың күрделілігі әрдайым ізденістерге, қиын шешімдерге және таптырмас қателіктерге жағдай жасайтын өтпелі кезеңнің догматикасымен ерекшеленеді[1, 128].

Зерттеу әдістері

Кінәсіздік презумпциясын тұжырымдаудың авторы-итальяндық ойшыл, заңгер, мемлекет қайраткері Чезаре Беккария. 1764 жылы шыққан әйгілі «қылмыстар мен жазалар туралы» трактатында «азаптау туралы» тарауында ол қылмыстық сот ісін жүргізуде

азаптауды қолдануға наразылық білдіріп, адамды сот үкіміне дейін қылмыскер деп атауға болмайтынын атап өтті.

Атап айтқанда, ол: «Сот үкімі шыққанға дейін ешкімді қылмыскер деп атауға болмайды. Сондай-ақ, қоғам оған осы қорғауға кепілдік берген шарттарды бұзғаны туралы шешім қабылданғанға дейін оны қорғаудан айыра алмайды. Осылайша, судьяға азаматты оның кінәсі немесе кінәсіздігі фактісі анықталғанға дейін жазалау құқығынан басқа қандай құқық бар? Келесі дилемма жаңа емес: қылмыс дәлелденді ме, жоқ па. Егер дәлелденсе, онда ол тек заңға сәйкес жазаланады және азаптау артық, өйткені айыпталушыны тану енді талап етілмейді. Егер қылмыстың жасалғанына сенімді сенім болмаса, жазықсыз адамды азаптауға болмайды, өйткені заңға сәйкес қылмыстары дәлелденбеген адам осылай саналады. Сонымен қатар, адамнан өзін-өзі айыптаушы да, айыпталушы да болуын талап етудің барлық нормаларын бұзу болар еді, сондықтан шындық физикалық азаптың көмегімен, ол бақытсыздықтың бұлшық еттері мен тамырларына негізделген сияқты алынады. Бұл тәсіл физикалық күшті зиянкестерді ақтаудың және әлсіз кінәсіздерді айыптаудың сенімді құралы болып табылады»[2, 128 - 133].

Негізгі бөлім

Әлемде алғаш рет кінәсіздік презумпциясы 1789 жылы 26 тамызда Францияның Ұлттық Ассамблеясы қабылдаған адам және азамат құқықтары туралы декларацияның 9-бабында: «Әр адам кінәлі деп танылғанға дейін кінәсіз деп есептелетіндіктен (сот арқылы), егер оны қамауға алу қажет болса, кез-келген қажетсіз қатаңдық қабылданбайды. оның жеке басын қамтамасыз ету үшін қажет, заңмен қатаң жазалануы керек»[3].

Бұл қағида көптеген халықаралық құқықтық құжаттарға, кодекстер мен Конституцияларға тікелей енгізілген. Осылайша, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясының 11-бабында былай делінген: «Әрбір қылмыстық айыпталушы өзінің кінәсі оны қорғауға қажетті барлық кепілдіктерге ие болған ашық сот процесінде заңға сәйкес дәлелденгенге дейін кінәсіз деп санауға құқылы». Еуропа Кеңесінің адам құқықтары мен негізгі бостандықтарын қорғау туралы конвенциясында (6.2-бап): «Әрбір қылмыстық айыпталушы өзінің кінәсі заңға сәйкес дәлелденгенге дейін кінәсіз болып саналады» делінген. Бұл Конвенция Еуропа Кеңесінің барлық мүшелері үшін міндетті болып табылады[4].

Қылмыстық істер бойынша іс жүргізуде азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерінің сақталуын қамтамасыз ететін қылмыстық процесті демократиялық құру Конституцияда және қылмыстық процестік заңында бекітілген қағидаттарға негізделеді[5].

Қылмыстық процестің қағидаттарын талдау көрсеткендей, олардың көпшілігі (заңдылық, жеке тұлғаның қол сұғылмаушылығы, ар-намыс пен қадір-қасиетті құрметтеу, адам мен азаматтың заң мен сот алдындағы құқықтарының теңдігі) елдің негізгі заңымен кепілдендірілген және мұндай принциптер жалпы құқықтық болып табылады, бұл демократиялық құқықтық мемлекеттің табиғаты мен мәнін білдіреді.

Бұл қағидалар адамды, оның құқықтары мен бостандықтарын мемлекеттің ең жоғары құндылығы мен игілігі деп таниды. Олар қылмыстық процестің біртұтас жүйесі аясында, оның барлық кезеңдерінде әрекет етуі керек. Қылмыстық процесті ұйымдастырудың негізгі ережелері, функционалды компоненттері бола отырып, барлық қағидаттар бір негізгі мақсатқа - жеке адамның құқықтары мен бостандықтарын қорғауға бағынады.

Әрбір принциптің орындалуының толықтығы басқа бірдей маңызды ережелердің сақталу реттілігіне байланысты. Дегенмен, бірыңғай қағидаттар жүйесінде әрқайсысы тәуелсіз рөл атқарады. Қылмыстық процестегі осындай қағидаттардың бірі-кінәсіздік презумпциясы принципі.

Бүгінгі таңда кінәсіздік презумпциясы проблематикасы құқықтық шешімнің айқын жаңашылдықтарына ие және бұл, ең алдымен, республиканың бүкіл мемлекеттік - құқықтық жүйесіндегі демократиялық өзгерістермен байланысты.

Бұл факторды 1990 жылы басталған құқықтық реформалардың көптеген кезеңдерінің нәтижелері көрсетеді. Алайда, бүгінде біз бұл кезең-кезеңмен құқықтық реформа қажетті

көрсеткіштерге қол жеткізе алады деп нық айта аламыз, өйткені заң шығарушы өзінің арсеналында заң шығару техникасының ережелерін ғана емес, сонымен бірге құқық қолдану тәжірибесінің отандық тәжірибесін де қолданады[3].

Кінәсіздік презумпциясы қағидаты (ҚР ҚПК 19-бабы)[6] ҚР Конституциясының 77-бабы нормасына сәйкес келеді, бұл оны қылмыстық істер бойынша сот төрелігінің конституциялық қағидаты дәрежесіне көтереді[5].

Кінәсіздік презумпциясы принципі халықаралық құқықтық құжаттарда белгіленген. Осылайша, адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясында 11-баптың 1-бөлігінде былай делінген: «қылмыс жасады деп айыпталған әрбір адам өзінің кінәсі заңды түрде дауысты сот талқылауы арқылы анықталғанға дейін кінәсіз деп саналуға құқылы, онда оған қорғаудың барлық мүмкіндіктері қамтамасыз етіледі...»[4].

Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактіде ереже бекітілген: «Қылмыстық құқық бұзушылық үшін айыпталушылардың әрқайсысы заңға сәйкес кінәсі дәлелденгенге дейін кінәсіз деп санауға құқылы» (14-баптың 2-тармағы) [3].

Қылмыстық сот ісін жүргізудің бұл негізгі қағидаты заңмен белгіленген және сот үкім шығарғанға дейін қолданылады. Бұл қағиданы бұзу жеке тұлғаның заңдылығы мен қол сұғылмаушылық принципін бұзуға әкеледі, өйткені әдейі әділетсіз үкім шығару, көрінеу заңсыз қамауға алу немесе ұстау, айғақтар беруге мәжбүрлеу орын алады.

Қылмыстық процесті жүргізетін органдардың қызметінде әртүрлі бұзушылықтар бар, олардың ішіндегі ең маңыздысы қылмыстық жауапкершілікке тарту немесе кінәсіздерді соттау болып табылады. Жеке тұлғаның қол сұғылмаушының қосымша кепілдіктері ретінде қолданыстағы заңнамада сот немесе тергеу қателіктерін анықтау және түзету тәртібін реттейтін нормалар бар. Бұл нормалар, атап айтқанда, азаматтардың әділетсіз айыптауларды жоққа шығару және жақсы есімді қалпына келтіру құқығын қамтамасыз етеді.

Кінәсіздікті куәландыратын заң актісі ақтау үкімі немесе ҚР ҚПК 37-бабында көрсетілген ақтау негіздерінің бірі бойынша қылмыстық істі тоқтату туралы қаулы болып табылады[6].

Мұндай акт қылмыстық жауапкершілікке тартылған адамның толық кінәсіздігін көрсетеді, толыққанды азамат мәртебесін қалпына келтіреді, яғни оны оңалту жүзеге асырылады. ҚПК-нің 19-бабының 2-бөлігіне сәйкес «ешкім өзінің кінәсіздігін дәлелдеуге міндетті емес». Айыпталушының кінәсіне деген күмән оның пайдасына түсіндіріледі. Айыпталушының пайдасына қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын қолдану кезінде туындайтын күмәндар да шешілуі тиіс.

Дәлелді қызметтің бұл маңызды принциптері жалпыадамзаттық құқықтық құндылықтарды білдіреді. Олар азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық пактінің 14-бабының 2-тармағында жазылған[3]. Олардың ішінде дәлелдеу қызметінде басшылыққа алынуы керек ережелер бар. Бұл дегеніміз, айыпталушы өзінің кінәсіздігін растайтын дәлелдемелер ұсыну үшін заңды немесе нақты (жағымсыз салдарлар мағынасында) міндет атқармайды. Айыпталушының кінәсі туралы сот шешімі айыпталушының айыпты жоққа шығара алмағанына немесе оған қолайлы жағдайларды растайтын дәлелдер келтірмегеніне немесе куәлік беруден мүлдем бас тартқанына негізделмеуі мүмкін. Айыпталушыға өзінің кінәсіздігінің дәлелдерін ұсынбау, сондай-ақ айыпталушының куәлік беруден бас тартуы оның кінәсінің дәлелі ретінде қарастырыла алмайды. Айыпталушының (күдіктінің) айғақ беруден бас тартуы немесе оның үнсіздігі заңды мәнге ие емес және оны айыпталушының кінәсінің дәлелі ретінде пайдалануға болмайды.

ҚР ҚПК 68-69 - баптарына сәйкес айыпталушы мен күдікті өзіне қатысты түсініктемелер мен айғақтар беруге, дәлелдемелер ұсынуға, сондай-ақ түсініктемелер мен айғақтар беруден мүлдем бас тартуға құқылы бірақ міндетті емес. Айыпталушыға өз айғақтарын дәлелдемелермен растау немесе белгілі бір дәлелдерге өз әрекеттерін түсіндіру үшін көрсету немесе дәлелдемелер беру міндеті жүктелмейді. Айыпталушының

түсіндірмелері мен ол көрсеткен дәлелдемелерді тергеуші, сот тексеруі керек.

Процессуалист ғалымдар арасында дәлелдерді бағалау салыстырмалылық, рұқсат ету, сенімділік және олардың іс бойынша қорытындыларды негіздеу үшін жеткіліктілігі сияқты қасиеттерді белгілеу болып табылатын көзқарас басым. Қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызды мән-жайларды белгілеуге қабілетті нақты деректер іс бойынша дәлелдемелердің салыстырмалылығы деп аталатын дәлелдемеге тән ішкі қасиет.

А.Я. Вышинский тергеу мен сотқа олардың қарауы бойынша заңның «ресми шеңберінен» тартынбай шешуді ұсынды. Демек, А.Я. Вышинскийдің тұжырымдамасы кінәсі «әртүрлі заңсыз алынған» дәлелдермен - анонимді жауап алулармен, зорлық-зомбылық арқылы алынған саналармен және белгіленетін жазықсыз адамдарды айыптауды негіздеді.

ҚР ҚПК процеске қатысушылардың заңмен кепілдік берілген құқықтарынан айыру немесе шектеу жолымен немесе сот ісін тергеу мен талқылау кезінде қылмыстық процестің өзге де ережелерін бұзу жолымен ҚПК талаптарын бұза отырып алынған және алынған нақты деректердің дұрыстығына әсер еткен немесе әсер етуі мүмкін дәлелдемелердің жол берілуін мойындауда бірқатар шектеулерді көздейді.

Мәселен, дәлелдер қолайсыз деп танылады:

- азаптау, зорлық-зомбылық, қорқыту, алдау, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттерді қолдану арқылы;

- қылмыстық процеске қатысушы адамның өз құқықтары мен міндеттеріне қатысты түсінбеушілік, оларға толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған қате түсінігін пайдалана отырып;

- осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты;

- шеттетуге жататын адамның іс жүргізу әрекетіне қатысуына байланысты;

- іс жүргізу әрекетін жүргізу тәртібін елеулі түрде бұза отырып;

- белгісіз көзден не сот отырысында белгіленбейтін көзден;

- дәлелдеу барысында қазіргі ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдана отырып.

Бұл ретте баптарда көрсетілген бұзушылықтармен алынған нақты деректер тиісті бұзушылықтар фактісінің және оларға жол берген адамдардың кінәсінің дәлелі ретінде пайдаланылуы мүмкін екенін ескертеді.

Нақты деректерді дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол бермеуді, сондай-ақ оларды қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде шектеулі пайдалану мүмкіндігін процесті жүргізетін орган өз бастамасы бойынша немесе тараптың өтініші бойынша белгілейді. Егер олар қылмыстық іс материалдарының тізімдемесіне енгізілмесе, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің және куәның айғақтарын, сарапшының қорытындысын, заттай дәлелдемелерді, тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамаларын және өзге де құжаттарды айыптау негізіне алуға болмайды.

Заңды бұза отырып алынған дәлелдемелер заң күші жоқ деп танылады және айыптаудың негізіне алынбайды, сондай-ақ ҚР ҚПК-нің 113-бабында көрсетілген кез келген мән-жайды дәлелдеу кезінде пайдаланылмайды[6].

Тікелей іс-қимыл актісі болып табылатын Конституцияда да, жаңа қылмыстық іс жүргізу кодексінде де дәлелдемелердің жол берілуін реттейтін қатаң регламент көзделгенін, оның бұзылуы алынған деректерді заң күшінен айыратынын, сондықтан зорлық-зомбылық пен заңсыз әрекеттерді қолдану арқылы алынған деректер дәлел болып табылмайтынын ерекше атап өткен жөн.

Атап айтқанда, күдіктіні, айыпталушыны, жәбірленушіні, куәгерді мәжбүрлегені үшін осы айғақтар немесе тергеуші, анықтаушы тарапынан зорлық-зомбылық, қорқыту немесе азаптау арқылы жасалған өзге де заңсыз әрекеттер үш жылдан сегіз жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру көзделген.

Осылайша, біздің мемлекетіміз, әлемдік қоғамдастық сияқты, азаматтардың

құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету бойынша пәрменді шаралар қабылдаудың маңыздылығы мен қажеттілігін түсінеді.

Мұндай тәжірибе сонымен қатар кәсіби шамадан тыс жүктеменің жоғарылауына, қызмет нәтижелерін ресми бағалауға байланысты адамның қылмысқа қатыстылығын анықтаудың жалғыз тиімді әдісі оның мойындауы болып табылатын жағдайдың эксклюзивтілігімен негізделеді.

Сонымен қатар, қылмыстық қудалауды жүзеге асыратын лауазымды адамдар заң бойынша айғақтар беруден бас тартуға құқығы бар күдіктілер мен айыпталушылардың қарапайым іс жүргізу-құқықтық мәртебесін сақтамай, өз өкілеттіктерінен асып түседі.

Жағдайды ешқандай жағдайда ерекше деп санауға болмайды, өйткені азамат шенеуніктің билігінде және қазіргі уақытта заңсыз әрекеттерді жасауға қабілетсіз. Қылмыстық процестік заңы қылмыстың мән-жайлары, оны жасаған адамдар, мүмкін заттай және басқа да дәлелдер туралы ақпарат алудың көптеген басқа заңды тәсілдерін ұсынады.

Өкінішке орай, дәлелдеудің аталған әдістерін қолдану қылмыстық қудалауды жүргізетін орган қызметкерінің кәсіби дайындық деңгейіне, оның «қарсыластарынан» зияткерлік артықшылығына, қылмыстық мінез-құлықты модельдеу қабілетіне, өзара қарым-қатынас үшін қолайлы психологиялық жағдай жасауға байланысты.

ҚР ҚПК-нің 19-бабының 4-бөлігіне сәйкес айыптау үкімі болжамдарға негізделмеуі және жеткілікті дәлелдер жиынтығымен расталуы тиіс. Мұнда біз тағы да дәлелдемелер теориясына жүгінуіміз керек. Дәлелдемелердің дұрыстығы-бұл заңда көзделген көздерден алынған нақты деректердің жарамдылығы. Дәлелдемелердің дұрыстығы бұл оны алдын-ала тергеу мен сотта мұқият тексерудің нәтижесі. Алынған мәліметтердің дұрыстығын және оларды тексеру мүмкіндігін қамтамасыз ету үшін заң шығарушы істің мән-жайлары белгіленетін дәлелдемелерді кім, қайдан және қандай жолмен ала алатынын белгілейді. Заңда іс бойынша маңызы бар мән-жайлар туралы мәліметтерді алу көздерінің толық тізбесі көрсетіледі.

Бүгінгі таңда ғалымдар мен практиктер арасында ең көп талқыланатын мәселе-соттың дәлелдемелер жинау қажеттілігі. ҚР ҚПК 366-бабының 1-бөлігіне сәйкес сот отырысында тараптар ұсынған дәлелдемелер зерттеледі.

ҚР ҚПК-нің 44-тарауы соттың өз бастамасы бойынша сараптама тағайындау құқығынан басқа дәлелдемелер жинау мүмкіндігін іс жүзінде алып тастады. Алайда, бұл ереже 1-бөлімге қайшы келеді.

ҚР ҚПК-нің 24 бабы 1 бөліміне сәйкес, сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы істі дұрыс шешу үшін қажетті және жеткілікті мән-жайларды жан-жақты, толық және объективті зерттеу үшін заңда көзделген барлық шараларды қабылдауға міндетті. Сотталушының іс-әрекеттерінде неғұрлым ауыр қылмыстың құрамын немесе бастапқыда айыпталған әрекеттен айтарлықтай ерекшеленетінін анықтаған сот ҚР ҚПК-нің 340-бабына сәйкес айыпты өз бетінше қайта біліктілендіруге құқылы емес. Бұл жерде ҚР ҚПК 19-бабының 3-бөлігінің нормасы күмән тудырады, оған сәйкес «кез келген күмән айыпталушының пайдасына түсіндіріледі».

ҚР ҚПК-нің 323-бабында судья басты сот талқылауын тағайындамай, істі алдын ала тыңдауды өткізу нәтижелері бойынша бас сот талқылауын тағайындауға кедергі келтіретін қылмыстық-процестік заңнаманы елеулі бұзушылықтар анықталған кезде, сондай-ақ оларды сотқа дейінгі жеделдетілген іс жүргізу істері бойынша бас сот талқылауында немесе жасалған процестік келісіммен белгілеу кезінде істі прокурорға қайтаратыны анықталды оларды жою. Мұнда қиындық қандай бұзушылықтар маңызды екендігі туралы шешілмеген сұрақ тудырады.

Қылмыстық іс жүргізу заңына ҚР ҚПК 323-бабында көзделген жағдайларда істі өз бастамасы бойынша қосымша тергеп-тексеру үшін жіберу құқығын көздейтін толықтырулар мен соттың сот тергеуі кезінде болуы мүмкін екендігі туралы сотқа белгілі болған жаңа дәлелдемелерді өз бетінше талап ету және зерттеу құқығын енгізу қажет[6].

Қорытынды

Шынында да, әдетте, жалған дәлелдемелердің жасырын сипаты немесе тергеудегі бөлінбейтін объективтілік істі алдын-ала тыңдауда емес, негізгі сот талқылауында ашылады. Өмірлік жағдайлардың жан - жақтылығы, іс бойынша айыпталушылардың мінез-құлқының болжамсыздығы, негізгі сот талқылауы кезінде ашылған жағдайлар судьядан тек үкім шығаруды (айыптау немесе ақтау) талап ету-оны істі мәні бойынша объективті шешу құқығынан айырудан басқа ештеңе емес деген ереже тудырады.

Жақын арада осы және осыған ұқсас мәселелерді шешу біздің ойымызша, айыпталушы кінәсіздік презумпциясының бір негізгі талабынан - тергеудің толықтығынан іс жүзінде айырылған кезде тергеу олқылықтарының орнын толтыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Абдрашитов В.М. Теоретические и практические проблемы правопонимания принципа презумпции невиновности: международный и национальный аспекты (генезис и перспективы развития) /В. М. Абдрашитов; под ред. Т. Н. Радько. – М.; Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006. – 424 с.

2. Сарсенбаева Б.Б. Искусственный интеллект в доказывании по уголовному делу // журнал «Хабаршы — Вестник» Карагандинской академии МВД РК им. Баримбека Бейсенова – 2024 - № 1 (83) С.128-133.

3. Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт (Нью-Йорк, 19 желтоқсан 1966). Осы Пактіге қол қою туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 15 қарашадағы N1227 Жарлығы.// Интернет ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z050000091>. Өтініш беру күні: 15.09.2024ж.

4. Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы Декларация Біріккен Ұлттар Ұйымы Бас Ассамблеясының резолюциясымен 1948 жылғы 10 желтоқсанда №217 А (III) қабылданған. // Интернет ресурс: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/O4800000001>. Жүгінген күні: 10.09.2024ж.

5. Қазақстан Республикасының Конституциясы (1995 жылғы 30 тамыздағы республикалық референдумда қабылданған) (19.09.2022ж. өзгерістер мен толықтырулар). // Интернет ресурс: – <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K950001000>. Өтініш беру күні: 15.09.2024ж.

6. Қазақстан Республикасының Қылмыстық - процестік кодексі 2014 жылғы 4 шілдедегі № 231-V (09.09.2024ж. жағдай бойынша өзгерістер және толықтырулармен). <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400000231>. Өтініш беру күні: 15.09.2024ж.

УДК 342.5:347.9(574)**Рысмендеев Б.Дж.^{1*}, Аманбекова Ж. Р.²**

¹ факультет прокуратуры Юридической академии Генеральной прокуратуры
Кыргызской Республики

²магистрантка Юридического института Кыргызского национального университета им.
Ж. Баласагына

*e-mail: bakit4@mail.ru

**РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ КР В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ СУДОВ КАК ЧАСТИ
ДЕЙСТВУЮЩЕЙ В СТРАНЕ СИСТЕМЫ СРЕДСТВ И ОРГАНОВ
ЮРИДИЧЕСКОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОБЛЮДЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН**

Аннотация. В статье анализируется роль Конституции Кыргызской Республики в

деятельности местных судов как части действующей в стране системы средств и органов юридического обеспечения соблюдения прав и свобод граждан. При этом не исключается и возможность обращения в международные правозащитные организации. Проведенное исследование показывает, что Конституция Кыргызской Республики каждому гарантируется судебная защита его прав и свобод, предусматривается право обращения в международные органы по защите прав и свобод человека, если исчерпаны все имеющиеся внутригосударственные средства правовой защиты. Главной задачей судебной власти, основным содержанием реализуемой ею судебной защиты является юридическое противостояние посягательствам на права и свободы граждан, предоставленные им Конституцией Кыргызской Республики и законами. В Конституции КР имеются несколько статей обеспечивающих судебную защиту прав и свобод граждан. В работе рассмотрены эти статьи.

Ключевые слова: конституция, местные суды, суверенитет, судебная система, судебная власть, судебная реформа, судебная защита прав и свобод граждан, эффективность судебной защиты, правосудие, судопроизводство.

THE ROLE OF THE CONSTITUTION OF THE KYRGYZ REPUBLIC IN THE ACTIVITIES OF LOCAL COURTS AS PART OF THE COUNTRY'S SYSTEM OF MEANS AND BODIES FOR LEGAL PROVISION OF THE OBSERVANCE OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS

Abstract. The article analyzes the role of the Constitution of the Kyrgyz Republic in the activities of local courts as part of the country's system of means and bodies for legal support of the rights and freedoms of citizens. At the same time, the possibility of contacting international human rights organizations is not excluded. The conducted research shows that the Constitution of the Kyrgyz Republic guarantees everyone judicial protection of their rights and freedoms, and provides for the right to appeal to international bodies for the protection of human rights and freedoms if all available domestic remedies have been exhausted. The main task of the judiciary, the main content of the judicial protection it implements, is the legal opposition to encroachments on the rights and freedoms of citizens granted to them by the Constitution of the Kyrgyz Republic and laws. The Constitution of the Kyrgyz Republic contains several articles providing judicial protection of citizens' rights and freedoms. These articles are considered in the paper.

Key words: constitution, local courts, sovereignty, judicial system, judicial power, judicial reform, judicial protection of the rights and freedoms of citizens, effectiveness of judicial protection, justice, legal proceedings.

АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫНЫҢ САҚТАЛУЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ЕЛДІҢ ҚҰРАЛДАРЫ МЕН ОРГАНДАРЫНЫҢ ЖҮЙЕСІНІҢ БІР БӨЛІГІ РЕТІНДЕ ҚЫРҒЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫҢ ЖЕРГІЛІКТІ СОТТАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ РӨЛІ

Аңдатпа. Мақалада Қырғыз Республикасы Конституциясының азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын құқықтық қамтамасыз етудің елдің құралдары мен органдарының жүйесінің бір бөлігі ретіндегі жергілікті соттардың қызметіндегі рөлі талданады. Бұл ретте халықаралық құқық қорғау ұйымдарына жүгіну мүмкіндігі де жоққа шығарылмайды. Жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, Қырғыз Республикасының Конституциясы әрбір адамның құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауға кепілдік береді, барлық қолда бар ішкі құқықтық қорғау құралдары таусылған жағдайда адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау үшін халықаралық органдарға жүгіну құқығын қамтамасыз етеді. Сот билігінің негізгі міндеті, ол жүзеге асыратын соттық қорғаудың негізгі мазмұны азаматтардың Қырғыз Республикасының Конституциясымен және заңдарымен берілген құқықтары мен бостандықтарына қол сұғуға заңды түрде қарсы тұру болып

табылады. Кыргыз Республикасының Конституциясында азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғауды қамтамасыз ететін бірнеше баптар бар. Бұл мақалалар мақалада қарастырылады.

Кілт сөздер: конституция, жергілікті соттар, егемендік, сот жүйесі, сот билігі, сот реформасы, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын сот арқылы қорғау, сот қорғауының тиімділігі, сот төрелігі, сот ісін жүргізу.

С первых дней обретения суверенитета Кыргызская Республика взяла курс на формирование правового демократического государства. За прошедшие годы много сделано для становления новой судебной-правовой системы, призванной создать механизм для охраны законности и порядка в государстве. Справедливая судебная власть, подчиненная только власти Закона, призвана стать гарантом защиты прав и свобод человека и других субъектов права.

За годы суверенитета многого удалось достичь в сфере государственного строительства, экономики, становлении демократических институтов; серьезные изменения произошли и в судебной системе. Естественно, они не могли одномоментно избавить ее от всех недостатков, унаследованных от прежних режимов, и сделать полностью соответствующей всем требованиям, предъявляемым к подлинно демократическому суду, действующему в независимом, правовом государстве. А именно такая особая роль отводилась суду в обеспечении правосудия в Кыргызской Республике.

Несмотря на небезосновательные претензии к судебной системе сегодня все же можно отметить, что проводимая судебная реформа расширила правовую базу, повысившую доступ граждан к правосудию и способствующую преодолению отчуждения и недоверия к суду со стороны населения. Люди осознают, что есть власть не только законодательная, и исполнительная, но и третья власть – судебная.

Вопрос о судебной власти, ее сущности, осуществлении и перспективах - не праздный вопрос, это вопрос жизни, практики, правовой науки, призванной способствовать ее обоснованию, реализации как составной части механизма в осуществлении государственной власти.

Актуальность исследования диктуется осуществлением в Кыргызской Республике экономических, политических реформ, в том числе правовой, судебной, характеризующихся рядом особенностей, что имеет свое основание в Конституции Кыргызской Республики от 5 мая 2021 года, где отдельная глава посвящена судебной системе, правосудию, судопроизводству.

Судебная защита прав и свобод гражданина — институт конституционного права, представляющий собой правовой механизм реализации обязанности государства обеспечить соблюдение прав и свобод человека и гражданина, закрепленных в Конституции Кыргызской Республики. Закрепление этой обязанности в Конституции Кыргызской Республики означает приверженность нашей правовой системы международным принципам и стандартам обеспечения прав человека и гражданина и, что подтверждается, в частности, присоединением Кыргызской Республики к Международному пакту о гражданских и политических правах 1966 г. Участвующие в названном Пакте государства обязуются обеспечить любому лицу, права и свободы которого, признаваемые Пактом, нарушены, эффективные средства правовой защиты вне зависимости от статуса нарушителя, т. е. даже если нарушение совершено лицами, действовавшими в официальном качестве.

Присоединившиеся к Пакту государства должны обеспечить установление права на юридическую защиту законодательными, исполнительными, судебными или любыми другими компетентными органами и развивать возможности судебной защиты.

Конституция Кыргызской Республики рассматривает деятельность местных судов в судебной системе Кыргызской Республики как часть действующая в стране система средств и органов юридического обеспечения соблюдения прав и свобод граждан. При этом не исключается и возможность обращения в международные правозащитные организации. Так,

в Конституции Кыргызской Республики каждому гарантируется судебная защита его прав и свобод, предусматривается право обращения в международные органы по защите прав и свобод человека, если исчерпаны все имеющиеся внутригосударственные средства правовой защиты.

Суд охраняет от различных нарушений личные права, имущественные и неимущественные, право на участие в государственной, общественной и политической жизни. Но в основе всех прав личности лежит свобода выбора. Поэтому естественно, что одной из главных функций судебной власти признается гарантирование полноты этой свободы. Гарантеей ее охраны становится деятельность судебных органов в целях устранения посягательств, направленных против нее и выражающихся как в преступных действиях частных лиц, так и в противоправных решениях и действиях должностных лиц органов государственной власти и местного самоуправления. При этом на судебную власть возложена охрана свободы гражданина лишь от незаконных посягательств.

Таким образом, главной задачей судебной власти, основным содержанием реализуемой ею судебной защиты является юридическое противостояние посягательствам на права и свободы граждан, предоставленные им Конституцией Кыргызской Республики и законами. В свою очередь, критерием самостоятельности и независимости судебной власти является ее способность обеспечить действительную безопасность личной свободы гражданина, осуществить эффективную защиту его прав и свобод от посягательств различного рода.

Создание условий для повышения уровня оказания гражданам правовой помощи и защиты, в том числе и посредством правосудия, - объективная необходимость современной социальной жизни. Эта задача полностью соответствует положениям Конституции Кыргызской Республики, об обеспечении прав граждан правосудием, о судебной защите прав граждан от различных посягательств и ограничений.

Усиление потребности в судебной защите закономерно вытекает из усложнения характера и структуры экономических отношений, многоукладности экономики, приватизации государственной и общественной собственности, значительного увеличения числа граждан, располагающих различными формами и видами собственности и нуждающихся в ее правовой защите. Возрастание конфликтности и обострение социальных противоречий в общественной жизни, признание социальной ценности неприкосновенности личности и частной жизни, охрана достоинства граждан и их коммуникаций — с одной стороны, и упразднение ряда ранее существовавших институтов социального контроля, с другой, — все это факторы, безусловно определяющие усиление интереса к юридическим формам защиты прав и свобод [1].

Судебная статистика последних лет свидетельствует о неуклонном возрастании количества обращений в суд в целях защиты прав. При этом основная нагрузка ложится на местные суды.

Систему местных судов Кыргызской Республики составляют:

- 1) суды первой инстанции (районные суды, районные суды в городе, городские суды);
- 2) суды второй инстанции (областные суды, Бишкекский городской суд).

Реальная жизнь все чаще ставит граждан перед выбором: как противостоять должностному произволу чиновников (правовому беспределу и необязательности в отношениях с государственными органами, частными экономическими структурами) — прибегая к неправовым средствам или обращаясь за защитой в суд. Фактически второстепенная роль суда в деле восстановления поправленных прав граждан может быть объяснена еще имеющими место организационными и психологическими причинами, что может быть преодолено в ходе правовой реформы и совершенствования судебной системы. Эффективности судебной защиты препятствует недостаточная развитость системы судебных органов, их перегруженность и медлительность в работе, наличие значительной судебной пошлины и т. п. Устранение этих недостатков далеко не всегда зависит от желания судей, так как оно требует осуществления целого комплекса законодательных и организационных мероприятий.

Несмотря на отмеченные трудности, суды ежегодно рассматривают по несколько тысяч судебных производств, разъясняя многим гражданам порядок защиты их прав и свобод.

Под судебной защитой прав и свобод граждан следует понимать юрисдикционный институт демократического правового государства, представляющий собой ведущее направление правоохранительной деятельности органов правосудия, осуществляемой на основе конституционных принципов и в порядке, определяемом федеральными и федеральными конституционными законами [2].

Конституция Кыргызской Республики не только провозглашает обязанность государства предоставить гражданам судебную защиту их прав и свобод. Судебная защита — это главная правовая гарантия реализации установленных Конституцией прав и свобод, представляющая собой одну из основных функций судебной власти.

Утверждение Конституцией Кыргызской Республики права граждан на правосудие преследует цель создания правового канала противостояния административному произволу должностных лиц государственного аппарата, общественных организаций, различных экономических структур.

Из конституционных положений, определяющих содержание, структуру и формы судебной защиты прав и свобод граждан, необходимо назвать следующие.

Права и свободы человека неотчуждаемы и принадлежат каждому от рождения.

Права и свободы человека являются высшей ценностью. Они действуют непосредственно, определяют смысл и содержание деятельности законодательной, исполнительной власти и органов местного самоуправления.

Кыргызская Республика уважает и обеспечивает всем лицам, находящимся в пределах ее территории и под ее юрисдикцией, права и свободы человека.

Никто не может подвергаться дискриминации по признаку пола, расы, языка, инвалидности, этнической принадлежности, вероисповедания, возраста, политических или иных убеждений, образования, происхождения, имущественного или иного положения, а также других обстоятельств.

Не являются дискриминацией специальные меры, установленные законом и направленные на обеспечение равных возможностей для различных социальных групп в соответствии с международными обязательствами.

В Кыргызской Республике все равны перед законом и судом.

Свободы и права человека являются действующими. Они признаются в качестве абсолютных и неотчуждаемых, определяют смысл и содержание деятельности законодательной, исполнительной власти, органов местного самоуправления, защищаются законом и судом. Их соблюдение обеспечивается правосудием, то есть высшей формой судебной деятельности, осуществляемой исключительно судебными органами, входящими в судебную систему, в процессуальном порядке, установленном законами. Конституция утверждает осуществление правосудия только судом, что является главным принципом построения и реализации судебной власти в Кыргызской Республике (ст. 94).

Конституция закрепляет право на обращение в суд как право гражданина на правосудие. Помимо установления института судебной защиты прав и свобод граждан, предполагающего право гражданина обратиться за помощью к судебной власти в случае нарушения его прав должностными лицами или органами исполнительной власти, Конституция предусматривает право гражданина, пострадавшего от преступного посягательства, на доступ к правосудию. Однако это принципиальное установление не должно трактоваться ограничительно. Следует отметить, что право на правосудие не является исключительной привилегией потерпевшего от преступления. Оно имеет более широкое содержание и должно распространяться на иных заинтересованных в судебной защите лиц.

Смысл этого принципа как гарантии от незаконного и необоснованного осуждения сформулирован в ст. 14 Международного пакта о гражданских и политических правах: "Каждый имеет право при рассмотрении любого уголовного обвинения, предъявленного

ему... на справедливое и публичное разбирательство дела компетентным, независимым и беспристрастным судом, созданным на основе закона". Международный пакт о гражданских и политических правах 1966 г. распространяет сферу права на судебную защиту и на те случаи, когда определяются права и обязанности лица в каком-либо гражданском процессе.

Доступ к правосудию для потерпевшего гарантируется отсутствием каких-либо условий, кроме указанных в уголовно-процессуальном законе. Пострадавший от преступления должен иметь право обжаловать в суд отказ органов уголовного преследования возбудить уголовное дело, если этим отказом он фактически лишается права и возможности защищать свои права и свободы в суде.

Подозреваемый, обвиняемый, а в некоторых случаях их близкие родственники, не согласные с прекращением дела по основаниям, затрагивающим их права, могут требовать судебного разбирательства дела для полной реабилитации.

Конституция Кыргызской Республики устанавливает право на рассмотрение дела надлежащим судом и компетентным судьей. Никто не может быть лишен права на рассмотрение дела в том суде, к подсудности которого оно отнесено законом. Право на рассмотрение дела компетентным судьей является одним из неотъемлемых условий законности правосудия. Его соблюдение не допускает принятие вышестоящим судом к своему производству дел, подсудных нижестоящему суду, не позволяет произвольно изымать дело из одного суда и передавать его в другой суд, требует исключения из текста норм о подсудности неопределенных признаков ("особая сложность", "особое общественное значение" и др.).

Судебная защита может быть реализована различными ветвями судебной власти в присущей им форме конституционного, гражданского, уголовного, административного судопроизводства.

Гарантией законности и справедливости осуществления судебной защиты прав и свобод граждан является гласное разбирательство дела, с соблюдением равноправия сторон, права подсудимого на защиту, а потерпевшего — на участие в деле его представителя, в условиях состязательности, строгого соблюдения принципа презумпции невиновности.

Гарантией судебной защиты прав и свобод гражданина является установление Конституцией Кыргызской Республики и законами возможности повторного судебного разбирательства в определенных законом случаях. Так, согласно законодательству каждый осужденный за преступление имеет право на пересмотр приговора вышестоящим судом в порядке, устанавливаемом законом. Законодательство о судебной системе должно обеспечить всем гражданам возможность обратиться в вышестоящий суд с просьбой о пересмотре решения суда первой инстанции по любому делу.

Список использованной литературы:

1. Шейнин Х. Б. Новые аспекты судебной защиты прав и свобод граждан // Российская юстиция. 1996. № 8. С. 48.
2. Михайловская И. Б., Кузьминская Е. Ф., Мазаев Ю. Н. Права человека в массовом сознании. М., 1995. С. 25-35.

УДК. 342.4

Хавдал К.

Қонаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: kunai_72@mail.ru

КОНСТИТУЦИЯ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗДІК

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының Конституциясы – мемлекетіміздің іргесін нығайтудағы нақты қадамдардың қалыптасуы мен жаңа жүйенің орнығуына, саясат сахнасында Қазақстан Республикасының қанат жаюы жолындағы бірден-бір бастаушы заң, серпінді сенім, әділет жолын көрсетер айшықты құжат екендігі сөз етіле келе оның еліміздің тәуелсіздігін нығайтудағы атқарған орсан рөлі көрсетіледі.

Конституция әр мемлекет үшін аса маңызды қастерлі құжат. Бұл — тарихымызды түгендеудің бастамасы. Қазақстан Республикасының Конституциясы күні бүгінгіміз бен келешегіміздің кемелдігінің көрінісі. Тәуелсіздігіміз бен Конституциямыз тайға таңба басқандай ажырамас егіз ұғымға айналған. Бірінсіз бірі толыққанды мазмұнға ие бола алмасы анық.

Қазақстан Республикасының Конституциясы–мемлекетіміздің іргесін нығайтудағы батыл қадамдардың қалыптасуы мен жаңа жүйенің орнығуына, саясат сахнасында Қазақстан Республикасының қанат жаюы жолындағы бірден-бір бастаушы заң, серпінді сенім, әділет жолын көрсетер мемлекетіміздің Ата заңы, айшықты құжаты.

Ата-бабамыз аңсаған Тәуелсіздікке қол жетіп, Егемендігіміздің еңсесі нығайып, көпұлтты Қазақстанымыз көркейіп, ел экономикасы өсіп-өркендеп, халқымыздың әл- ауқаты артып, дамудың даңғыл жолын таңдадық.

Әлем халқын мойындатқан Егемендігі еңселі, Тәуелсіздігі тұғырлы, саяси тұрақтылығы орныққан көпұлтты мемлекетке айналдық.

Кілт сөздер: Қазақстан Республикасы, Конституция, тәуелсіздік, мемлекет, демократия, Неіігі Заң, Егемендік, конституциялық құрылым, реформа.

КОНСТИТУЦИЯ И НЕЗАВИСИМОСТЬ

Аннотация. В статье подчеркивается, что Конституция Республики Казахстан – это важнейший документ, отражающий становление конкретных шагов по укреплению основ нашего государства и становлению новой системы, становление Республики Казахстан на сцене политики, как единого начинающего закона, прорывного доверия, справедливости.

Конституция-очень важный для каждого государства документ. Это начало инвентаризации нашей истории. Конституция Республики Казахстан является воплощением совершенства нашего настоящего и будущего. Наша независимость и Конституция стали неотъемлемыми близнецами, как символ Тая. Понятно, что один из них не может иметь полноценного контента.

Конституция Республики Казахстан-это основополагающий документ государства, отражающий пути становления и становления новой системы смелых шагов по укреплению основ нашего государства, прорывного доверия, справедливости, единого начинающего закона на политической сцене Республики Казахстан.

Достигнув независимости, которую так жаждали наши предки, укрепился суверенитет, процветал многонациональный Казахстан, процветала экономика страны, процветало благосостояние нашего народа, мы выбрали путь развития. Мы стали многонациональным государством с признанным народом мира суверенитетом, независимости, политической стабильностью.

Ключевые слова: Республика Казахстан, Конституция, независимость, государство, демократия, основной закон, суверенитет, конституционное устройство, реформа.

CONSTITUTION AND INDEPENDENCE

Abstract. The article emphasizes that the Constitution of the Republic of Kazakhstan is the most important document reflecting the formation of concrete steps to strengthen the foundations of our state and the formation of a new system, the formation of the Republic of Kazakhstan on the political scene as a single emerging law, breakthrough trust, and justice.

The Constitution is a very important document for every state. This is the beginning of an inventory of our history. The Constitution of the Republic of Kazakhstan embodies the perfection of our present and future. Our independence and the Constitution have become inseparable twins, as a symbol of Tai. It is clear that one of them cannot have full-fledged content.

The Constitution of the Republic of Kazakhstan is a fundamental document of the state, reflecting the ways of formation and establishment of a new system of bold steps to strengthen the foundations of our state, breakthrough trust, justice, and a single emerging law on the political scene of the Republic of Kazakhstan.

Having achieved the independence that our ancestors so longed for, sovereignty was strengthened, multinational Kazakhstan flourished, the country's economy flourished, and the well-being of our people flourished, we chose the path of development. We have become a multinational State with sovereignty, independence, and political stability recognized by the people of the world.

Key words: Republic of Kazakhstan, Constitution, independence, state, democracy, The basic law, sovereignty, constitutional structure, reform.

Кез келген мемлекеттің, елдің тәуелсіздігін, демократиялық құндылықтарын айқындайтын негізгі құжат – Конституция. Конституция және Тәуелсіздік ұғымдары өзара тығыз байланысты. Егемендік туралы сөз қозғалғанда ең бірінші Ата Заң көз алдымызға келері сөзсіз. Әлемнің көптеген елдерінде жаңа мемлекеттің заңдық тұрғыдан рәсімделуі оның конституциясын қабылдау арқылы жүзеге асырылды. Солардың қатарында Қазақстан да бар.

Онда мемлекеттің барлық құрылымдарының, жеке азаматтардың, ұлт пен ұлыстардың, әлеуметтік топтардың мақсаттары, міндеттері, құқықтары көрсетіледі. Қазақстанның Ата заңы әлемдегі ең жас Конституциялардың бірі болып саналады. Қазақстан Республикасының Конституциясы – мемлекетіміздің іргесін нығайтудағы қарышты қадамдардың қалыптасуы мен жаңа жүйенің орнығуына, саясат сахнасында Қазақстан Республикасының қанат жаюы жолындағы бірден-бір бастаушы заң, серпінді сенім, әділет жолын көрсетер айшықты құжат [1].

Конституция әр мемлекет үшін аса маңызды қастерлі құжат. Бұл — тарихымызды түгендеудің бастамасы. Қазақстан Республикасының Конституциясы күні бүгінгіміз бен келешегіміздің кемелдігінің көрінісі. Тәуелсіздігіміз бен Конституциямыз тайға таңба басқандай ажырамас егіз ұғымға айналған. Бірінсіз бірі толыққанды мазмұнға ие бола алмасы анық. Дегенмен, ата-бабаларымыз қолданған дала заңы ежелден-ақ құқықтық саясатымыздың негізі болғанын ұмытпауға тиіспіз. Біздің Ата Заңымыз жарқын болашаққа апаратын айқын жолымыз, айбарымыз, Қазақстандық ғалым Ғ.С.Сапарғалиев айтқандай «Болашақтың алтын көпірі».

Осы әділ Заң аясында көпұлтты Қазақстан халқы бір анадан туғандай тату-тәтті бақытты өмір сүріп, еліміздің тәуелсіздігін нығайтып, байлығын молайтып, қорғаныс қуатын арттырып келеді. «Қасым салған қасқа жол», «Есім салған ескі жол», Әз-Тәукенің «Жеті Жарғысы» сияқты тарихи дала заңынан бастау алған Ата Заңымыз өзінің әділдігін, өміршендігін көрсетті.

Конституция дегеніміз – қоғамдық және мемлекеттік құрылыс негіздерін, мемлекеттік органдар жүйесін, олардың түзілу реттілігі мен қызметін, азаматтардың құқықтары мен

міндеттерін айқындайтын басты құжат. Конституция бүгін мемлекетімізді мекендейтін халықтардың тыныш әрі бейбіт өмір сүруінің кепілі болып отыр.

Қазақстан Республикасының Конституциясы–мемлекетіміздің іргесін нығайтудағы батыл қадамдардың қалыптасуы мен жаңа жүйенің орнығуына, саясат сахнасында Қазақстан Республикасының қанат жаюы жолындағы бірден-бір бастаушы заң, серпінді сенім, әділет жолын көрсетер мемлекетіміздің Ата заңы, айшықты құжаты.

Ата-бабамыз аңсаған Тәуелсіздікке қол жетіп, Егемендігіміздің еңсесі нығайып, көпұлтты Қазақстанымыз көркейіп, ел экономикасы өсіп-өркендеп, халқымыздың әл- ауқаты артып, дамудың даңғыл жолын таңдадық.

Әлем халқын мойындатқан Егемендігі еңселі, Тәуелсіздігі тұғырлы, саяси тұрақтылығы орныққан көпұлтты мемлекетке айналдық.

1991 жылы Қазақстан Республикасының мемлекеттік тәуелсіздігі туралы Заң қабылданды.

Жалпы, конституциялық құрылысты кең және төте мағынада түсінуге болады. Біріншісі мемлекеттің түбегейлі конституциялық актілерін құруды қамтиды. Осы орайда еліміздің тәуелсіздігін заңдық тұрғыдан бекіту үрдісінің басында Мемлекеттік егемендік туралы Декларация, Мемлекеттік тәуелсіздік туралы Конституциялық Заң, Республиканың 1993 жылғы тұңғыш Конституциясы тұрды.

1993 жылғы алғаш қабылданған Конституцияның мәні мен маңызына келер болсақ, Негізгі құжат Президенттің көрсеткен мақсаты бойынша төрт мәселеге жауап беруі тиіс. Бірінші, мемлекеттік билікті басқарудың барлық жүйесін нығайту, екінші – экономикалық реформаны жүргізе отырып, елді сол кездегі терең дағдарыстан шығару, үшінші – жас мемлекеттің сыртқы саясатын қалыптастыру, төртінші – ішкі саяси тұрақтылықты қамтамасыз ету. Бұл төрт мақсатты шешіп беретін баптар алғашқы Конституцияда қамтылмады. Уақыт өте келе, заман ағымына, сұранысына қарай, алғашқы Конституциямыздың кейбір тұстары нарықтық қоғамдағы өзгерістерге сәйкес болмай шықты. Сондықтан, екі жыл өткен соң 1995 жылдың 30 тамызында қазіргі Негізгі Заң – Конституция қабылданды. Бұл Конституциямыздың басты авторы – Тұңғыш Президент – Н.Ә.Назарбаев. Қазіргі Конституцияны талқылау кезінде еліміздегі беделді заңгерлерден бөлек, Францияның Конституциялық кеңесінің өкілдері, осы елдің Мемлекеттік Кеңесінің мүшелері, Ресей зерттеу орталығының ең беделді заңгерлері жобалық жұмыстың жоғары талқылау шараларына атсалысқан болатын. Тағы да бір ескеретін жайт, тұңғыш рет бүкілхалықтық талқылауға салынған да, елдің көптеген пікірі ескерілген Негізгі заң да осы – 1995 жылы қабылданған Конституция.

Біздің еліміз Ата Заң аясында тарих үшін аз жылдың ішінде әлеуметтік-экономикалық жағынан қарқынды дамып келе жатқан, саяси тұрақтылық берік қалыптасқан, іргесі мықты, айдынды ірі мемлекет ретінде дүниежүзіне танылды.

Конституция мемлекетіміздің тарихи дамуының негізі ретінде ғана танылып қоймай, ол барлық заңдардың бастауы болып табылады. Конституцияда адамның жеке бас бостандығы, жеке өміріндегі құндылығы, сондай-ақ билік тармақтарының қоғамдағы рөлі айқын тұжырымдалған. Конституция біздің саяси, мәдени, рухани және экономикалық дамуымыздың құқықтық қайнар көзі ретінде танылады.

Қазақстан Республикасының Ата Заңы біздің еліміздің дамуына жол ашып, жаңа тәуелсіз мемлекет буынының бекуіне себеп болды.

Қазақстан Республикасының Парламенті қабылданған өзгерістер мен толықтырулар енгізілгеннен кейін Ата Заңымыз жаңа сипатқа ие болып, еліміздегі демократиялық реформалар тереңдей түсті. Сонымен, Қазақстан Республикасының Конституциясы – елдің басты саяси құқықтық құжаты және тәуелсіздіктің тірегі. Ата Заң біздің бүкіл жарқын істеріміздің қайнар бастауына айналды. Конституция мемлекетіміздің мызғымас алтын қазығы, бірлігі мен ынтымағы жарасқан елдігіміздің бұлжымас бағдары, кемел келешегіміздің кепілі [2].

Келесі жағынан конституциялық құрылыс Ата Заңда қарастырылған экономикалық, саяси-құқықтық, әлеуметтік және өзге де ережелерді жүзеге асыру процесін білдіреді. Бұл мағынада 1995 жыл Қазақстанның жаңаша тарихында Ұлы дала елінде конституционализмді дамытудағы сапалы бетбұрыс кезеңін ашты. 30 тамызда бүкілхалықтық референдумда қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясы еліміздің конституциялық даму стратегиясының жаңа моделін бекітті.

Осы уақыт ішінде қазақтың дәстүрлі құқығының, кеңестік және қазіргі заманғы Қазақстанның және дамыған мемлекеттердің, әлемдік тәжірибенің озық жаңалықтарын ұлттық ерекшеліктермен ұтымды ұштастырған қолданыстағы Конституция тыныс-тіршіліктің барлық саласында ауқымды реформалар жасап, оларды қайта жаңғыртуға толықтай негіз болды. Сондықтан халқымыздың ұзақ уақыт арманына айналған ең басты құндылық – мақсаты тәуелсіз туы желбіреген дербес ел болу еді, бұл мүддені императивті құқық нормасымен шегелеген де, жүзеге асырған да осы Конституция деп айту қажет.

Ата Заңның қабылдануы қоғамға, мемлекетке және азаматтарға конституциялық еркіндік берді. Соның арқасында біреуге жалтақтамай өзінше, дербес өмір сүру, саясатын анықтау, ұнаған қызметімен айналысу мүмкіндіктерін алды.

Мемлекет басшысы Қ.К.Тоқаевтың бастамасымен қабылданған бірқатар заңнамалық және өзге де шешімдер Конституция ережелерін жүзеге асыруға оң әсерін тигізіп отыр.

Айталық, ауыл әкімдерінің тікелей сайлауы өтті. Бұл – осы жылдары байыппен жүргізіліп келе жатқан демократияландыру процесіндегі маңызды шара. «Мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы – халық» делінген конституциялық норма жергілікті мемлекеттік басқару және өзін өзі басқару саласында жаңа бір көрініс тапты.

«Бүгінде дамудың жаңа кезеңінде Қазақстанды ауқымды саяси жаңғырту күтіп тұр және бұл Конституциялық реформасыз мүмкін болмайды. Өзгерістер Конституция баптарының үштен біріне қатысты болады. Президент Қасым-Жомарт Тоқаев мәлімдегендей, Ата заңға енгізілген түзетулер еліміз үшін тағдыршешті мәнге ие. Сондықтан Конституцияға өзгеріс енгізу мәселесі Парламентте емес, республикалық референдумда шешілетін болады. Конституциялық реформа дегеніміз – Президенттің 2019 жылдан бергі бүкіл саяси реформаларының қисынды жалғасы. Бұл реформалар бойынша 10 заң қабылданған», - деді Мемлекеттік хатшы[3].

Бұл жаңашылдықтар Конституцияда белгіленген сайлау құқығына қатысты құқықтық ұстанымдармен үндес. Аталған нормаларға сәйкес, халық билікті тікелей республикалық референдум және еркін сайлау арқылы жүзеге асырады, сондай-ақ өз билігін жүзеге асыруды мемлекеттік органдарға береді. Бұл конституциялық ережелер демократияның тікелей және өкілді нысандарын, халық билігінің тұтас жүйесінің саяси-құқықтық бастауларын құрайды. Сайлау азаматқа мемлекеттік билікке тікелей қатысуға мүмкіндік беретін бірден-бір мүмкіндік болып табылады. Оның қорытындылары бойынша лауазымды тұлға басқаруға, өкілдік етуге және сайлаушылардың мүддесін білдіруге мандат алады.

Аталған қызмет Негізгі Заңда көзделген халық билігі жүйесінің уақыт талаптарына сәйкес біртіндеп трансформациялануы үшін аса мәнді болып табылады.

Тұңғыш Президенттің жүргізіп келген саясаты әлемдік конституционализмнің барлық прогрессивті қағидларымен үйлеседі. Оның түп-тамырында адамның адамзаттың ең қымбат қазынасы екендігі, халықаралық құқық нормаларын құрметтеу, мемлекеттер арасындағы ынтымақтастық пен тату көрші қарым-қатынас жасау, дауларды бейбіт жолмен шешу идеялары жатыр.

Егемендікпен бірге келген жаңалықтардың қатарында конституциялық бақылау институты да бар. Қазіргі таңда бұл миссия Конституциялық Кеңестен Конституциялық Сотқа алмастырылды. Оның қызметі азаматтардың құқықтарының үстемдігін сақтауға, жалпымемлекеттік құндылықтарды ұлықтауға мүдделі Ата Заңның мызғымастығын қамтамасыз етуге бағытталған. Өркениетті елдердің басым көпшілігінде конституциялық әділет органдары құрылған. Құқық үстемдігіне негізделген мемлекет құру ұстанымын ұран еткен елдер осындай арнайы институттар арқылы озық құқықтық идеялар мен қағидаларды

заң нормаларына сіңіреді. Шығыстың Аристотелі, Ұлы ғалым Әл-Фараби «Адам тек құқықтық мемлекетте бақытқа кенеледі», деген екен [4].

Конституциялық реформалардың негізгі мақсаты – қоғамды одан әрі демократияландыру. Бұл жаңа өзгерістер мен толықтырулардың негізгі мәні қандай? Біріншіден, президенттік жүйеден басқарудың президенттік-парламенттік моделіне көшудің Конституциялық негізі қаланды.

Конституция нормаларының мазмұнын ашу, олардың өмірге енуіне жағдайлар жасау арқылы Конституциялық Кеңес тәуелсіздік негіздерін нығайтуға елеулі үлес қосып келе жатқан бақылау институты. Сонымен қатар, мемлекеттіліктің жекелеген белгілерін қалыптастыру барысында дер кезінде қажетті түсіндірмелер беріп, қорытындылар жасау арқылы олардың тұжырымдамаларын анықтауға атсалысты. Оның құқықтық ұстанымдары президенттік басқару, унитарлық мемлекеттік құрылыс нысандары, саяси режим, аумақтық тұтастық, демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет сипаттамалары, біртұтас мемлекеттік билік тармақтары, олардың өзара әрекеттесуі, қоғам, мемлекет және жеке тұлға арасындағы қатынастар, адам құқықтары, мемлекеттік және өзге тілдердің мәртебесі, көппартиялы саяси жүйе, ұлттық құқық, меншік түрлері және т.б. мәселелерге қатысты болды, оларды жүзеге асыру мақсатында тиісті кешенді заңнама қабылданды.

Айта кету керек, Конституция – қоғам мен мемлекеттің ұзақ мерзімге арналған бағыт-мақсаттарын және оларға жету жолдарын айқындайтын құжат. Оның әлеуеті жылдар, онжылдықтар ғана емес, тіпті ғасырлар талаптарына жауап беруге қауқарлы. Қажетті экономикалық, саяси, мәдени және басқа да жағдайлардың пісіп-жетілуіне байланысты конституциялық нормалардың мазмұны заң шығармашылық және құқық қолдану сипатындағы қосымша шаралармен күшейтіліп отыруға тиіс.

Халық үніне құлақ асатын, тиімді, есеп беретін, кәсіби және прагматикалық мемлекет тұжырымдамасын іске асырып жатқан стратегиясы аясында Мемлекет басшысы еліміз алдағы бес жыл ішінде ұстанатын үш түйінді бағытты белгіледі. Олар: институттардың сапасы, азаматтардың әл-ауқаты және қуатты экономика.

Қазіргі Ата Заңымыздың басты ерекшелігі оның 1бап 2 тармақшасында көрсетілген республика қызметінің түбегейлі қағидалары болып табылатын:

- ✓ қоғамдық татулық пен саяси тұрақтылық;
- ✓ бүкіл халықтың игілігін көздейтін экономикалық даму;
- ✓ қазақстандық патриотизм;
- ✓ мемлекет өмірінің аса маңызды мәселелерін демократиялық әдістермен, оның ішінде

республикалық референдумда немесе Парламентте дауыс беру арқылы шешу делінген нормаларынан көрінеді [5].

Конституция мемлекетіміздің тарихи дамуының негізгі ретінде ғана танылып қоймай, еліміздің дамуына жол ашатын, мемлекет тәуелсіздігін нығайтуға себеп болатын, Президент лауазымына үлкен міндеттер мен жауапкершілік жүктейтін барлық заңдардың бастауы болып табылады.

Біздің басты міндетіміз– Қазақстан Тәуелсіздігінің тірегіне айналған Конституцияны қатаң ұстану, оның әрбір нормасын құрметтеп қорғау, маңыздылығын жоғалтпай сақтау болып табылады. Осы міндеттерді бұлжытпай орындау арқылы тәуелсіздігіміздің нығая түсуіне өз үлесімізді қосарымыз сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Назарбаев Н.Ә. Тәуелсіздік дәуірі. Астана, 2017.
2. Қасым-Жомарт Тоқаев: «XXI ғасырдың Конституциясы – құқық үстемдігі, адамның құндылығы және мемлекеттің тиімділігі» атты халықаралық ғылыми-практикалық конференциясындағы сөзі. Нұр-Сұлтан қ., 2020.
3. Е. Қарин. Конституцияға ұсынылған негізгі өзгерістерді түсіндіру. inform.kz...erlan-karin-konstituciyaga-engiziletin...

4. Нұртас Смағұлов. «Конституция–тәуелсіздігіміздің тұғыры»
assembly.kz>news/konstitutsiya-t-uelsizdigimizdi-...
5. Қазақстан Республикасының Конституциясы.
adilet.zan.kz>kaz/docs/K950001000_

УДК. 347.1

Хавдал К.*, Алпысбаева Э.С. Мамырова С.Т.
Қонаев Университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: kunai_72@mail.ru

**ӘКІМШІЛІК ӘДІЛЕТ ИНСТИТУТЫНЫҢ АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН
ҚОРҒАУДАҒЫ ТИІМДІЛІГІ**

Аңдатпа. Мақалада азаматтардың конституциялық құқықтарын конституциялық және әкімшілік әділеттілік арқылы қамтамасыз ету мәселелері қарастырылған. Мақаланың мақсаты конституциялық бақылау органының (қазіргі Конституциялық Сот) және мамандандырылған әкімшілік соттардың қазіргі дамуын талдау мен аталған институттар арқылы азаматтардың құқықтарын қорғау ерекшеліктерін көрсету. Қазақстанның құқықтық саясат концепциясы құқық жүйесінің дамуының бағыттары мен жүйелі жұмыстарын көрсетсе, «адамға бағдарланған» басымдықтар заңнама мен мемлекеттік қызметте адам құқықтар мен бостандықтарын барынша қорғау мен табиғи құқықтық негіздерге сай болуын қажет етеді. Осы процессте елімізде жаңадан құрылып отырған Конституциялық Сот органы нормативті қаулыларымен бірге казуалды қаулылары арқылы азаматтың құқықтарын нақты істерде (конституцияға сәйкестігі бойынша) түсіндіріп, бағалап, конституциялық реттеу жолын көрсетеді. Ал әкімшілік әділет арқылы атқару билігі мен азаматтың арасындағы бұқаралық дауларда адам құқықтарының қорғалуы сипатталып, сот төрелігінің теориялық-тәжірибелік негіздері беріледі.

Әкімшілік-рәсімдік процестік кодексті қабылдауының қажеттігі және оның тиімділігі яғни, мемлекеттік орган қызметінің ашықтығы мен әсерін арттыруға, жариялы-құқықтық дауларды шешудің нақты тәртібін белгілеуге, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, сот төрелігін жүзеге асыру сапасын және сот билігінің тәуелсіздігін одан әрі нығайтуға оң септігін тигізіетіндігі ашып айтылды. Сонымен қатар, ӘРПК-де тараптардың әкімшілік процестің барлық сатысында сот шешім шығарғанға дейін татуласу мүмкіндігі де қарастырылған.

Кілт сөздер: адам құқықтары, әкімшілік әділет, әкімшілік рәсімдер, әкімшілік сот, әкімшілік даулар, мемлекеттік органдар, әділет органдары.

**ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИНСТИТУТА АДМИНИСТРАТИВНОЙ ЮСТИЦИИ В ЗАЩИТЕ
ПРАВ ГРАЖДАН**

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы обеспечения конституционных прав граждан посредством конституционной и административной справедливости. Цель статьи- проанализировать современное развитие органа конституционного контроля (ныне Конституционный суд) и специализированных административных судов и показать особенности защиты прав граждан через указанные институты. В то время как Концепция правовой политики Казахстана отражает направления и системную работу развития системы права, «ориентированные на человека» приоритеты требуют максимальной защиты прав и

свобод человека и соответствия природным правовым основам в законодательстве и государственной службе. В этом процессе вновь создаваемый в стране конституционный судебный орган вместе с нормативными постановлениями разъясняет и оценивает права гражданина в конкретных делах (на соответствие Конституции) и указывает путь конституционного регулирования. А через административную юстицию описывается защита прав человека в массовых спорах между исполнительной властью и гражданином, даются теоретико-практические основы правосудия.

Было отмечено, что необходимость принятия административно-процедурного процессуального кодекса и его эффективность положительно скажутся на повышении прозрачности и влияния деятельности государственного органа, установлении четкого порядка разрешения публично-правовых споров, снижении коррупционных рисков, дальнейшем укреплении качества отправления правосудия и независимости судебной власти. Кроме того, в ЛПК предусмотрена возможность примирения сторон на всех этапах административного процесса до вынесения судом решения.

Ключевые слова: права человека, административная юстиция, административные процедуры, административный суд, административные споры, государственные органы, органы юстиции.

THE EFFECTIVENESS OF THE INSTITUTION OF ADMINISTRATIVE JUSTICE IN PROTECTING THE RIGHTS OF CITIZENS

Abstract. The article discusses the issues of ensuring the constitutional rights of citizens through constitutional and administrative justice. The purpose of the article is to analyze the modern development of the constitutional control body (now the Constitutional Court) and specialized administrative courts and to show the specifics of protecting citizens' rights through these institutions. While the Concept of Kazakhstan's legal policy reflects the directions and systematic work of the development of the legal system, "human-oriented" priorities require maximum protection of human rights and freedoms and compliance with natural legal foundations in legislation and public service. In this process, the newly created constitutional judicial body in the country, together with regulatory rulings, clarifies and evaluates the rights of citizens in specific cases (for compliance with the Constitution) and indicates the path of constitutional regulation. And through administrative justice, the protection of human rights in mass disputes between the executive branch and the citizen is described, and the theoretical and practical foundations of justice are given.

It was noted that the need to adopt an administrative and procedural code and its effectiveness would have a positive impact on increasing the transparency and impact of government activities, establishing a clear procedure for resolving public law disputes, reducing corruption risks, further strengthening the quality of justice and the independence of the judiciary. In addition, the LPC provides for the possibility of reconciliation of the parties at all stages of the administrative process before the court makes a decision.

Key words: human rights, administrative justice, administrative procedures, administrative court, administrative disputes, government agencies, judicial authorities.

Мемлекет басшысы Қазақстан халқына Жолдауында Әділет министрлігінің алдына әкімшілік әділет саласын кеңейту, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасын түзету жөніндегі өкілеттіктерді құқық қорғау органдарынан Әділет министрлігіне беру және оларға ревизия жүргізу бойынша нақты міндеттер қойды.

Әкімшілік әділет — бұл бір жағынан азамат немесе заңды тұлға екінші жағынан мемлекеттік орган арасындағы әкімшілік істерді қарау мен әкімшілік құқықтық дауларды шешудің ерекше тәртібі.

Сонымен қатар, құқықтық институт ретінде әкімшілік әділет атқарушы биліктің лауазымды адамдарының заңдар мен ережелерді сақтауын қамтамасыз ету үшін қоғамда және мемлекетте сот бақылауы функциясын орындайды.

Адам құқықтарын қамтамасыз етудің негізгі механизмі конституциялық және әкімшілік әділет (төрелік) институттарында бекітілгені сөзсіз [1].

Әкімшілік әділет — бұл сот ісін жүргізу арқылы билік тарапының құқық бұзушылықтары мен өкілеттіктерін асыра пайдалануларынан адам құқықтарын қорғаудың соттық механизмі.

Егер әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы істер бойынша іс жүргізу, олардың жасалуына заңмен тыйым салынатын әрекеттерді тоқтату мен алдын алуға бағытталған болса, онда жария-құқықтық сипаттағы істер мемлекеттік басқару органдарының әкімшілік функцияларынан туындайды.

Әкімшілік-рәсімдік процестік кодексті қабылдау мемлекеттік орган қызметінің ашықтығы мен тиімділігін арттыруға, жариялы-құқықтық дауларды шешудің нақты тәртібін белгілеуге, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін азайтуға, сот төрелігін жүзеге асыру сапасын және сот билігінің тәуелсіздігін одан әрі нығайтуға оң септігін тигізеді деп күтілуде. Одан бөлек, ӘРПК-де тараптардың әкімшілік процестің барлық сатысында сот шешім шығарғанға дейін татуласу мүмкіндігі де қарастырылған.

ӘРПК-дағы әкімшілік процестің азаматтық процестен айырмашылығы ретінде соттың белсенді рөлін айтуға болады.

Бұл – мемлекеттік қызметшілерді өз міндеттеріне аса жауапкершілікпен және адал қарауға міндеттейді. Азаматтың немесе ұйымның сотқа талап қоюы жеткілікті, ал мемлекеттік орган немесе лауазымды тұлға олардың берген талабы бойынша өз іс-әрекетін дәлелдеу үшін сол жерде болады. Яғни, мемлекеттік органдар жеке және заңды тұлғаларға талап қоя алмайды.

Осы орайда, бұл Кодексті қабылдаудың мақсатына тоқтала кетсем, бұл жерде билік пен азаматтар арасындағы дауларды қарау кезінде қарапайым азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктерін қарастыру болып табылады. Жалпы, юрисдикциялық соттар қарайтын қоғамдық-құқықтық қатынастар практикасы жыл сайын артып келеді. Әсіресе, жер және тұрғын үй қатынастары саласындағы, атаулы әлеуметтік көмек көрсету, тағы басқа салаларда даулар көп. ӘРПК жеке және заңды тұлғалар мен мемлекеттік органдар арасындағы дауларды қарастыратын болады. Оның басты мақсаты – мемлекеттік органдармен даулар кезінде жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғау. Қарапайым тілмен айтқанда, ӘРПК азаматтар мен билік басындағылардың құқықтарын теңестіреді.

ӘРПК бойынша сот талап қоюдан емес, барлық қажетті құжаттарды мемлекеттік органдардан сұрату мүмкіндігіне ие бола отырып, дәлелдемелерді жинауға бастама көтереді.

Кодексте көрсетілгендей, дәлелдеу ауыртпалығы әкімшілік актіні қабылдаған әкімшілік органға жүктеледі. ӘРПК бойынша «әкімшілік органның» құрамына мемлекеттік органдар және жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен қатар, мемлекеттік заңды тұлғалар, әкімшілік актіні қабылдауға, әкімшілік іс-әрекет немесе әрекетсіздік жасауға уәкілеттік берілген ұйымдар кіреді. Осылайша, әкімшілік орган немесе лауазымды тұлға сотта жауапкер ретінде әрекет етеді. Істі сотта қарау жоғары тұрған органға әкімшілік актіге, әрекетке немесе әрекетсіздікке алдын-ала шағым бергеннен кейін ғана мүмкін болады.

Кодекстегі тағы бір жаңалық, ол тараптар істі әкімшілік процестің барлық кезеңдерінде татуласу немесе медиация туралы келісім жасасу арқылы істі толық немесе ішінара аяқтай алады. Бірақ тараптардың татуласуына жол берілмейтін істердің жекелеген санаттары да болады.

Бір сөзбен қорытқанда, әкімшілік әділетті қалыптастыру азаматтардың құқықтық қорғалуын жақсарту үшін өте маңызды екендігі анық. Яғни, әкімшілік органдардың шешімімен немесе әрекеттерімен, әрекетсіздігімен келіспей, жария-құқыққа қатысты дау

туындаса, жеке және заңды тұлғалар Әкімшілік рәсімдік-процестік Кодексі негізінде жаңадан ашылған мамандандырылған әкімшілік соттарға талап қоюмен жүгіне алады [2].

Осылай, ӘРПК мемлекеттік органдар мен жеке тұлғалардың өзара іс-қимыл жасау тәсілін түбегейлі өзгертті.

Аталған заңнаманың тиімді тұсын айтар болсақ, бұл кодексте татуластыру рәсімі қарастырылған. Яғни, тараптар әкімшілік процестің барлық сатысында сот шешім шығарғанға дейін медиация немесе партисипативтік рәсім тәртібімен әкімшілік істі толығымен немесе ішінара аяқтай алады.

Әкімшілік рәсімдердің міндеттері жеке және заңды тұлғалардың жария құқықтарын, бостандықтары мен мүдделерін толық іске асыру; жария-құқықтық қатынастарда жеке және қоғамдық мүдделердің теңгеріміне қол жеткізу; тиімді және бүкпесіз мемлекеттік басқаруды, оның ішінде азаматтардың басқару шешімдерін қабылдауға қатысуы арқылы қамтамасыз ету жария-құқықтық саладағы заңдылықты нығайту болып табылады.

Әкімшілік сот ісін жүргізудің міндеті-жария құқықтық қатынастарда жеке тұлғалардың бұзылған немесе дау айтылған құқықтарын, бостандықтары мен заңды мүдделерін, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін тиімді түрде қорғау және қалпына келтіру мақсатында әкімшілік істерді әділ, бейтарап және уақытылы шешу.

Әкімшілік рәсімдердің және әкімшілік сот ісін жүргізудің қағидаттарын бұзу оның сипатына және елеулі болуына қарай әкімшілік актілерді, әкімшілік әрекеттерді (әрекетсіздікті) заңсыз деп тануға, сондай-ақ шығарылған сот актілерінің күшін жоюға алып келеді.

Мемлекеттік органдар – өз құзыреті шегінде, жеке және заңды тұлғалар осы Кодексте белгіленген тәртіппен басқа тұлғалардың немесе айқындалмаған тұлғалар тобының бұзылған немесе дау айтылатын заңды мүдделерін қорғау туралы талап қоюмен сотқа жүгінуге құқылы.

Әкімшілік сот ісін жүргізу соттың белсенді рөлі негізінде жүзеге асырылады. Сот әкімшілік процеске қатысушылардың түсініктемелерімен, арыздарымен, өтінішхаттарымен, олар ұсынған дәлелдермен, дәлелдемелермен және әкімшілік істің өзге де материалдарымен шектеліп қана қоймай, әкімшілік істі дұрыс шешу үшін маңызы бар барлық нақты мән-жайды жан-жақты, толық және объективті түрде зерттейді. Судья әкімшілік істің нақты және (немесе) заңды тұстарына жататын құқықтық негіздемелер бойынша өзінің алдын ала құқықтық пікірін айтуға құқылы.

Сот өз бастамасы немесе әкімшілік процеске қатысушылардың уәжді өтінішхаты бойынша қосымша материалдар мен дәлелдемелерді жинайды, сондай-ақ әкімшілік сот ісін жүргізу міндеттерін шешуге бағытталған өзге де әрекеттерді орындайды.

Заңнама мемлекеттік органдарға дәлелдеу міндетін жүктей отырып, соттың процестік құқықтарды теріс пайдаланатын немесе процестік міндеттерді орындамайтын тұлғаға, оның ішінде сот белгілеген мерзімді дәлелсіз себептермен бұза отырып дәлелдер ұсынылған, тапсырмалар орындалған жағдайларда, егер бұл әкімшілік істі қараудың созылуына алып келсе, әрбір әрекет (әрекетсіздік) үшін ақшалай өндіріп алуды қолдануға құқығын белгілеген.

Әкімшілік кодекс азаматтардың құқықтарының қорғалуының негізгі кепілдіктерін белгілейді. Мемлекеттік органдар азаматтар құқықтарын пайдаланған кезде Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексіндегі белгіленген барлық міндеттеме мен қағиданы сақтауы керек. Бұл өте ауқымды сала. Азаматтар жария-құқықтық дауларда билік органдарының шешімдері мен әрекеттеріне қатысты шағым түсіру кезінде теңсіздікке тап болатыны жасырын емес. Демек бұл заң сол олқылықтарды реттеп, оңтайландырады. Кодекске сәйкес азаматтарға басқарушылық шешімдерді қабылдау процесіне белсенді қатысуға мүмкіндік беретін кепілдіктер беріледі және жоғары тұрған орган мен сотта билік органдары дауларды қарау кезінде азаматтардың құқықтарын қорғаудың тиімді тетіктері белгіленген. Әкімшілік соттарда бүгінге дейін жалпы юрисдикциялық, сондай-ақ экономикалық және азаматтық соттарда қаралып келген мемлекет пен азамат арасындағы әкімшілік даулар қаралады. «Мемлекеттік органның шешімімен келіспеген азаматтар осы

сотқа талап арызбен жүгіне алады. Мемлекеттік орган сотта өз шешімінің, әрекетінің немесе әрекетсіздігінің заңдылығы мен негізділігін дәлелдеуге тиіс. Сот бұл дәлелдерден бөлек қосымша мәліметтер сұратып, дәлелдемелер жинауға құқылы. Яғни, бұрын судья алдындағы іс материалдары мен дәлелдемелерге ғана сүйенсе, енді әділетті шешім шығару үшін белсенді бола түседі.

Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен тиімділігін арттыруға, мемлекеттік органдардың шешімдер қабылдау процесінде және жоғары тұрған органда және сотта мемлекеттік органдармен дауларды қарау кезінде азаматтар мен бизнестің құқықтарын қорғау кепілдіктерін бекітуге және сот жүйесіне жүктемені азайтуға септігін тигізеді.

Кодексте сонымен қатар бітімге келтіру шараларын белсенді түрде қолдану да ұсынылды. Мәмілеге келтіру шарты ерікті түрде жүзеге асырылып, бұл өз кезегінде сот шығынын азайтып, ал қарым-қатынастарды тартыстық сипаттан арылтады деген үміт бар. Әлемдік тәжірибе бұл институттың да тиімділігін көрсетіп отыр. Әкімшілік сот өзінің шығарған сот шешімдерінің орындалуын бақылап, соған әйкес шара қолданатын құзыретке де ие болмақ. Мәселен, сот кез келген шенеунікке орындалмаған шешім үшін жедел түрде бірнеше рет әкімшілік жаза болып саналмайтын айыппұл сала алады.

Бұл заң аясында судьяға жаңа өкілеттіктер мен құқықтар беріліп отыр. Яғни, судья әкімшілік істің нақты және заңды тұстарына жататын құқықтық негіздемелер бойынша өзінің алдын ала құқықтық пікірін айтуға құқылы. Бұрынғы заң бойынша судьяға ондай құқық берілмейтін. Судья іске байланысты өз пікірін айтуға тиіс емес болатын. Сонымен қатар, сот өз бастамасы немесе әкімшілік процеске қатысушылардың уәжді өтінішхаты бойынша қосымша материалдар мен дәлелдемелерді жинай алады. Сондай-ақ әкімшілік сот ісін жүргізу міндеттерін шешуге бағытталған өзге де әрекеттерді жүзеге асырады.

Әкімшілік істің мерзіміне тоқталатын болсақ, іс сотқа талап қою берілген сәттен бастап қозғалған болып есептеледі және бірінші және апелляциялық сатылардағы соттарда ақылға қонымды мерзімде 3 айға дейін, бұл ретте кассациялық сатыда 6 айға дейін қаралады [3].

Сонымен бірге, аталған органдардың шешімдеріне шағымданудың ерекше тәртібі көзделген даулардың жекелеген санаттарын (мысалы, салықтық, кедендік даулар) қоспағанда, сотқа дейінгі міндетті шағымдануды да енгізеді.

Қорыта айтқанда осы Кодексті қабылдау мемлекеттік органдар қызметінің ашықтығы мен тиімділігін арттыруға, мемлекеттік органдардың шешімдер қабылдау процесінде және жоғары тұрған органда және сотта мемлекеттік органдармен дауларды қарау кезінде азаматтар мен бизнестің құқықтарын қорғау кепілдіктерін бекітуге, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін және сот жүйесіне жүктемені азайтуға өз септігін тигізери анық.

Әділет министрінің айтуынша, ӘРПК тыңдау рәсімі, дауларды сотқа дейінгі қарау тәртібі, әкімшілік әділет жүйесінің жаңа қағидаттары және т. б. сияқты тиімді институттарды енгізді, олар мемлекеттік аппараттар мен азаматтарға тең мүмкіндіктер беруді қамтамасыз етеді, сондай-ақ әкімшілік органдар қызметінің ашықтығын қамтамасыз етеді. Бұл ретте мемлекеттік органдармен дауларда дәлелдеу ауыртпалығын негізінен жауапкердің өзі, яғни мемлекеттік орган көтеретінін атап өту маңызды. Осылайша, аталған институттар азаматтардың өтініштерін қарау мен олардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтірудің тиімділігін арттырды.

ӘРПК қолданысқа енгізілген күннен бастап қазіргі күнге дейінгі қорытындысы бойынша Әділет министрлігі құқық қолдану практикасына талдау дайындады, ол жалпы жүргізілген әкімшілік реформаның тиімділігін көрсетеді.

Жаңа әкімшілік әділет моделі шеңберінде сапалы жұмысқа «e-Otinish» ақпараттық жүйесін енгізу де ықпал етті. Бұл жобаның арқасында азаматтар кез келген мемлекеттік органға еш қиындықсыз өтініш бере алады.

Жүргізілген әкімшілік реформаның оң көрсеткіштерін ескере отырып, Мемлекет басшысы әкімшілік әділет саласын одан әрі кеңейту жөнінде міндет қойғаны баршамызға

мәлім.

Осыған байланысты әкімшілік жазалардың түрлерін ӘҚБтК-ден алып тастау және олар бойынша ӘРПК тетіктерін қолдану орынды болып көрінеді, бұл адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғау тәсілдерін толыққанды іске асыруға мүмкіндік береді, осылайша әділ шешім қабылдау мүмкіндігін арттырады; жекелеген жария-құқықтық институттарды азаматтық-процестік заңнаманың ерекше өндірісінен алып тастау (мысалы, мұндай институттарға азаматтың әрекет қабілеттілігін шектеу талап етілетін істер бойынша іс жүргізуді, туберкулезден емдеуге мәжбүрлеп жіберу туралы, психикасы бұзылған адамды мәжбүрлеп ауруханаға жатқызу туралы немесе шетелдікті немесе азаматтығы жоқ адамды Қазақстан Республикасының шегінен шығарып жіберу туралы шешім қабылдауды және басқаларды жатқызуға болады) сияқты және тағы басқа да өз тұжырымдарын құқық саласының ғалымдары мен заңгерлер көрсетті.

Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі күшіне енгеннен бастап 2021 ші жылғы есеппен 4 ай ішінде әкімшілік әділет аясында соттар тарапынан 2206 қаулы шығарылды. Қанағаттандырылған талаптардың үлесі – 46% құрады. Бұл, Қанат Мусиннің айтуынша, бұрын заңдарда болмаған жаңа қағидаттардың жұмыс істеп жатқанын көрсетеді. Ол дегеніміз – соттың белсенді рөлінің артуы, құқықтардың басымдылығы қағидасы, сенім құқығын қорғау және т.б. [4].

Сонымен, әкімшілік әділет — тиімді жүйе екені сөзсіз. Өйткені, әкімшілік әділет жария-құқықтық дауларды қарайтын арнайы сот ісін жүргізудің түрі. Әкімшілік әділет жүйесінің басты тиімділігі әкімшілік органдар мен азаматтардың өз құқықтары мен міндеттері аясында әрекет етуіне мүмкіндік беретіндігі болып табылады. Бұл өз кезегінде азаматтар мен әкімшілік органдардың арасындағы теңсіздікті болдырмайды. Заңдылық қамтамасыз етіліп, жария-құқықтық дауларды шешу тиімді түрде жүзеге асырылады.

Осы арада, шетелдік тәжірибелерге талдау жасаған ғалымдардың тұжырымдарына тоқталып өткенді жөн санадым: Ресейлік ғалым М.В. Безрученков «Әр елдегі әкімшілік әділеттің өзіндік ерекшеліктері бар екенін білдік, бірақ сонымен бірге институтты тұтастай сипаттайтын олардың бірнеше жалпы ерекшеліктерін ажыратуға болады:

1. Әкімшілік әділеттің екі жүйесі де әкімшілік басқару саласында туындайтын дауларды оның қарауына жатқызумен сипатталады;

2. Жүйелерде юрисдикциялық орган ретінде арнайы құрылған және құқық туралы дауларды шешуге бейімделген орган қолданылады:

- континенттік модельде мұндай органның рөлі әкімшілік органдар мен жалпы юрисдикция соттарының жүйесінен тыс ұйымдастырылған арнайы әкімшілік соттар болып табылады,

- англо-саксон моделінде жалпы сотқа бағынатын және дауларды тек өз ведомствосы шегінде шешетін ведомстволық квазисудтар юрисдикциялық органдар ретінде әрекет етеді;

3. Әрбір әкімшілік Әділет жүйесі Әкімшілік дауларды заңда белгіленген іс жүргізу нысанында қарауды және шешуді көздейді» деп көрсеткен [5].

Әкімшілік әділет институты бойынша дауларды қарау кезінде азаматтардың мүддесінің басым болуына мән беріледі. Бұл жөнінде Ел Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев Қазақстан Халқына арнаған Жолдауында: «Азаматтарымыз жария-құқықтық дауларда билік органдарының шешімдері мен әрекеттеріне қатысты шағым түсіру кезінде көп жағдайда теңсіздік ахуалында қалып жатады. Олардың мүмкіндіктерін мемлекеттік аппараттың ресурстарымен салыстыруға келмейді. Сондықтан, осындай теңсіздіктерді болдырмау мақсатында дауларды шешудің ерекше тетігі ретінде әкімшілік әділет құрылымын енгізу керек» – деп атап өткен болатын.

Әкімшілік рәсімдік-процестік Кодекстің қолданысқа енуі – азаматтардың, заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғаудың ерекше тетігіне айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. М.Б. Бақтыбеков, Э.С. Майшекина, Н.Е. Есенжолов. «Конституциялық және әкімшілік әділет жүйесі азаматтардың конституциялық құқықтарын қамтамасыз етудің тиімді тетігі». ЕҰУ-нің ХАБАРШЫСЫ. № 2(143) 2023.
2. Н.Нұрбайқызы. «Әкімшілік әділет — тиімді жүйе». //Білім айнасы газеті.; bilimainasy.kz>21-22-12-05-2/
3. Қазақстан Республикасының Әкімшілік рәсімдік-процестік кодексі, 2020 жылғы 29 маусымдағы № 350-VI;
4. Қанат Мусин, Айдос Садуақасов. “Әкімшілік әділеттің алғашқы нәтижелері және сот реформасының барысы”. - 2021. <https://sud.gov.kz/kaz/news/kimshilik-dilettin-algashky-ntizheleri-zhne-sot-reformasynyn-barysy>.
5. М.В. Безрученков «Административная юстиция в зарубежных странах». //Электронный научно-практический журнал «Политика, государство и право».; politika.snauka.ru>2015-02-2330/

ПРЕДУПРЕЖДЕНИЕ ПРЕСТУПНОСТИ ЮРИДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№2 (74) - 2025

Подписано в печать 10.06.2025 г.

Формат 60х84 1/8.

Печать цифровая. Бумага офсетная.

Усл. печ. л. 10,11.

Тираж 500 экз.

Заказ № 10062025=10

копир & ка

Адрес типографии:

г. Алматы, ул. Шемякина д.73

rex8800@mail.ru